Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1986 чылдың декабрь 14 воскресенье
№ 288 (13288)
1925 чылда үндезилеттинген.
Өртээ 3 кепеек.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң алдыгы чыыжының бешки сессиязы

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ БОЛГАШ ДҮРГЕДЭЭШКИННИҢ УГЛАНЫЫШКЫНЫ-БИЛЕ

Дүүн, 1986 чылдың декабрь 13-те, СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдышкын бажыңынга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң алдыгы чыыжының ээлчеглиг бешки сессиязы болуп эрткен.

Сессияны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат **Ю. Л. Аранчын** ажыткан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Мандат комиссиязының даргазы депутат **А. Ч. Монгуштуң** илеткелин сессия дыңнааш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутадынга чаа соңгуткан эштер В. А. Барышников, А. А. Голиков, Р. Ч. Мартыгыр, Д. И. Эркситмаа оларның бүрүн эргелерин чүүлдүг деп көөр дугайында доктаалды хүлээп алган. Ооң соонда сессияның хүн айтырыгларын болгаш ажылдаар чурумун чаңгыс үн-биле бадылаан.

Сессияга чугаалажып көөрүнге дараазында айтырыгларны киирген:

1. «СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедири дээш улус депутаттар Советтериниң ролюн бедидер болгаш харысалгазын улам күштелдирер талазы-биле хемчеглер дугайында» СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң база ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын, ол-ла айтырыг талазы-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын күүседир талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутаттар Советтериниң база оларның органнарының сорулгаларының дугайында.
2. 1987 чылда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының дугайында база 1986 чылда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының күүсеттинип турарының дугайында.
3. 1987 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединиң дугайында база 1985 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединиң күүселдезиниң дугайында.
4. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыктарын бадылаары.
5. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң составынга чамдык өскерилгелер киирер дугайында.
6. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының составынга чамдык өскерилгелер киирер дугайында.
7. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң алдыгы чыыжының ийиги, үшкү сессияларынга депутаттарның шүгүмчүлелдерин болгаш саналдарын күүседип турарының дугайында.
8. Чадаана хоорайда профтехучилищениң 600 олуттуг чаа бажыңының тудуун «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынның саададып турарының дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады А. С-Б. Монгуштуң негелдези.

Ооң соонда депутаттар хүн чурумунуң бирги айтырыын чугаалажырынче кирген. «СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедири дээш улус депутаттар Советтериниң ролюн бедидер болгаш харысалгазын улам күштелдирер талазы-биле хемчеглер дугайында СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң база ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын, ол-ла айтырыг талазы-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын күүседир талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутаттар Советтериниң база оларның органнарының сорулгаларының дугайында» илеткелди Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат **В. Е. Серяков** кылган.

Бо айтырыг талазы-биле СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары депутат **В. С. Очур-оол**, Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң хойжузу депутат **Ю. Б. Отсур**, ВЛКСМ Тыва обкомунуң бирги секретары депутат **В. А. Кочергин**, Тыва АССР-ниң прокурору депутат **А. Г. Горелов**, улус депутаттарының Каа-Хем район Совединиң күүскомунуң даргазы **Ч. А. Удумбара**, Кызылда хоорайлар аразының телефон станциязының телефонизи депутат **Т. Д. Шевцова** олар санал бергеннер.

Ооң соонда илеткелчи **В. Е. Серяков** түңнел сөс чугаалаан.

Хүн чурумунуң бирги айтырыының талазы-биле сессия доктаалды чаңгыс үн-биле хүлээп алган.

Дараазында депутаттар ийиги айтырыгны чугаалажырынче кирген. «1987 чылда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының база 1986 чылда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының күүсеттинип турарының дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Күрплан даргазы депутат **Д. С. Монгуш**, «1987 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединиң дугайында база 1985 чылда бюджет күүселдезиниң дугайында» Тыва АССР-ниң саң министри депутат **Б. К. Будегечиев** оларның илеткелдерин дыңнаан.

1987 чылда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының база 1986 чылда планның күүсеттинип турарының дугайында база 1987 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединиң дугайында болгаш 1985 чылда бюджет күүселдезиниң дугайында План-бюджет болгаш өске-даа доктаамал комиссияларның эдеринчи илеткелин План-бюджет комиссиязының даргазы депутат Д. Л. Тинмей кылган.

Сессияның хүн чурумунуң ийиги айтырыының талазы-биле СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары депутат **Б. П. Свинцов**, профэвилелдериниң область чөвүлелиниң даргазы депутат **Ш. П. Куулар**, Улуг-Хемде «Ак-Туруг» совхозтуң хойжузу депутат **А. М. Чатпак**, Таңдыда Кедээ ажыл-агыйның дуржулга станциязының директору депутат **В. А. Барышников**, Ак-Довуракта В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының регулировщиги депутат **Е. И. Смирнова**, улус депутаттарының Өвүр район Совединиң күүскомунуң даргазы **С. М. Достай**, Бии-Хемде «Кызыл тараачын» совхозтуң механизатору депутат **С. Н. Тесленко**, Тыва респотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазы **Х. Д. Монгуш** олар санал берип, чүве чугаалаан.

Дараазында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Күрплан даргазы **Д. С. Монгуш** түңнел сөс чугаалаан.

1987 чылда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының дугайында Тыва АССР-ниң Хоойлузун база 1986 чылда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының күүсеттинип турарының дугайында Дээди Советтиң доктаалын депутаттар чаңгыс үн-биле хүлээп алган.

Ооң соонда Тыва АССР-ниң саң министри **Б. К. Будегечиев** түңнел сөс чугаалаан.

1987 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджедин сессия бадылаан, 1987 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединиң дугайында Тыва АССР-ниң Хоойлузун, 1985 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединиң күүселдезиниң дугайында Дээди Советтиң доктаалын сессия хүлээп алган.

Хүн чурумунуң дараазында айтырыын ёзугаар Тыва АССР-ниң . Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыктарын бадылаар дугайында илеткелди Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретары депутат **Н. С. Бойду** кылган.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыктарын бадылаар дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң хоойлуларын болгаш доктаалдарын сессиядан хүлээп алган.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң составынга өскерилгелер киирер дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы депутат **Ч.-Д. Б. Ондар** чүве чугаалаан.

Пенсияже үнгени-биле холбаштыр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының оралакчызы хүлээлгезинден Н. П. Федоровту хостаан, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиум кежигүнүнүң хүлээлгезинден Р. А. Галинаны хостаан. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиум кежигүнү хүлээлгеден В. А. Верещагинни хостааш, ону Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының оралакчызынга сессия соңгаан.

Республиканың Дээди Совединиң Мандат комиссиязының кежигүнү хүлээлгезинден А. А. Авсиевичини хостааш, ону Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүнүнге соңгаан.

Ооң соонда сессия Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының составынга өскерилгелер дугайында айтырыгны чугаалажырынче шилчээн.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Үлетпүр, транспорт болгаш харылзаа талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазынга депутат А. А. Голиковту соңгаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Агроүлетпүр комплекизиниң талазы-биле комиссия кежигүнү хүлээлгезинден Г. А. Заркевичини хостааш, ону Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Мандат комиссиязының кежигүнүнге база депутат Р. Ч. Мартыгырны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Мандат комиссиязының кежигүнүнге соңгаан. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга саналдаар комиссиязының кежигүнүнге депутат Д. И. Эрекситмаа, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Агроүлетпүр комплекизиниң талазы-биле комиссияның кежигүнүнге депутат В. А. Барышников олар соңгуткан.

Сессия ооң соонда хүн чурумунуң дараазында айтырыын чугаалажырынче кирген. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң алдыгы чыыжының ийиги база үшкү сессияларынга депутаттарның киирген саналдарын болгаш шүгүмчүлелдерин күүседир талазы-биле хемчеглерни боттандырып турарын чугаалашкаш, ол талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Чадаана хоорайда профтехучилищениң тудуунуң саадаажының дугайында депутат А. С-Б. Монгуштуң негелдезинге харыы бээри-биле «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынның даргазы **Г. М. Шубникке** сөс берген.

Депутат А. С-Б. Монгуштуң негелдезинге хамаарышкан доктаалды Дээди Совет хүлээп алган.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң алдыгы чыыжының бешки сессиязы ажылын ооң-биле дооскан.

ДААП САЛГЫЛАП КААН

1. СИГЕННИ, САВАҢНЫ ХЭЭНДЕКТЕВЕЙН, ХЕМЧЭЭЛ ЧОККА БЕРИП ТУРАР.
2. КОРМОЦЕХ ДОЛУ КҮШ-БИЛЕ АЖЫГЛАТТЫНМАЙН ТУРАР.

Эртем шинчилелдериниң санаашкыннары-биле алырга, малдың продуктулуг чоруунуң 59 хуузу чемгерилгезинден, 24 хуузу уксаажыдылгазындан, 17 хуузу ажаалдазындан хамааржыр. Ындыг болганда малдың продуктулуун бедидери малды хоолулуг чемнер-биле хандырарын негээр. Малга долу рационнуг чем холуксааларын бээри кончуг ажыктыг, чүге дизе, холуксаада кирип турар мал чемнери бот-боттарын немеп, улам-на шиңгээттингир болур. Ол талазы-биле Каа-Хем районнуң ажыл-агыйларында кандыг хемчеглер алдынып турарын хынап көөрү-биле ооң ийи совхозунга рейд бригадазы чораан.

Каа-Хемниң «Ленинчи орук» совхозунуң Мерген сүт-бараан фермазында саап турар 245 инек бар. Ферманың коллективи чылда 427 тонна сүт бүдүрер планын сентябрьда күүседип алган, он бир айның түңнели-биле алырга, 494 тонна сүттү саглан. Күрүнеге сүт дужаар планын база күүсеткен. Чылда бир инектен сүт саарын ажыр боттандырган кызымак саанчыларга Н. Салчак, С. Сат. Т. Даржаа болгаш өскелер-даа хамааржыр. Олардан Наталья Салчак бир инектен-не чылда 1750 кг сүт саап алыр планын он бир айның түңнелдери-биле 2334 кг кылдыр күүседип, бирги черде чоруп турар.

Комсомолчу - аныяктарның сүт-бараан фермазының ол коллективи моон мурнунда-даа чылдарда эки ажылдап, районнуң-даа, областың-даа комсомол комитеттериниң хүндүлел бижиктерин чаалап ап келген. Ынчалза-даа ооң улам бүдүрүкчүлүг ажылдаарынче кичээнгей кошкаан дээрзин хыналда көргүскен. Инектер болгаш бызаалар кажааларының ишти өл-шык. Кызыл-булуң дериттинмээн, иштинче кирер аргажок — соок. Ферманың кызыл-булуңунда инектер, бызаалар чемгерериниң совхоз директору Ю. А. Клепиков ат салган рационнарын аскаш, ында кирип турар мал чемнериниң мал чеми единицазын айыткан. Ынчалза-даа ол мал чеми единицаларын анаа-ла даап салгылап каан, чүге дээрге, совхоз амга чедир республиканың химижилге станциязынга мал чемнериниң шынарын, составын тодараттырып, мал чеми единицазын шын тургустуруп албаан. Ындыг болганда, ферманың инектери ажыл-агыйга продукцияны ам-даа чедир бербейн турар.

Хээндектеттинмээн саваңны, сигенни чадагай кажаада кормушкаларда эңдере-ле каап берген. Саваңны инектерге дөжек кылдыр чадып турар. Мал чемнерин хемчээл чогу-биле каап берип турар.

Ферма мал чемнерин чүгле кормокухняга хайындырып турар. Кормокухняга белеткээн чем анаа каап бээринден элээн шиңгээттингир-даа болза, ооң шынары, хоолулуу кормоцехке белеткээни ышкаш экиживээн болур. Ферманың девискээринде малга саваң ылбырадып бээр боттары кылган доскаарлар бар, ынчалза-даа олар ажыглал чок турар.

Ол бүгү чүүлдер ферманың бригадириниң, тускай эртемниглерниң мал чемнери ажыктыг чарыгдаттынгаан турарынче сагыш салбайн турарын, ажыл-агыйжы эвезин херечилеп турар.

«Улуг Октябрь» — районда кормоцехтиг чаңгыс-ла ажыл-агыйы. Ооң фермазында байдал үстүндегизинден аңгы болду.

Көк-Хаак сүт-бараан фермазынга чеде бээривиске, саанчылар кежээки саалдага белеткенип турлар. Олар дроблёнка складының эжиинде чыглып алган, ол кежээ болгаш даарта эртен инектеринге каап бээр дроблёнканы ап турлар. Фуражир Р. В. Ерохина дроблёнканы оларның саап алган сүдүнге дүүштүр шалыпкыны-биле деңзилеп берипкеш, биске кормоцехти көргүстү. Чоокта тудкан эки кормоцех болду. Ишти делгем, чылыг. Ында саваңны хээндектээр, ылбыралыр, белеткээн чемни чүдүрер херекселдер бар. Бир тонна хээндектээн саваңны смесительче дамчыткаш, ынаар 50 кг дроблёнканы ургаш, дусту, фосфат диаммонийин холуп турар. Кормоцехке ынчаар ылбырадып, хоолужуткан саваң артында-ла чаагай чыттыг болду. Мал ону дыка амланганып чиир дээрзин Р. В. Ерохина тайылбырлады.

Кормоцехтиң улуг оператору В. Духовников, дузалакчызы П. Недосекин, саваң хээндектеп турар ажылчыннар А. Оюн, А. Гурков олар кормоцехке хүннүң-не 2 тонна холуксааны белеткеп турарлар. Кормоцехтиң ийиги смесители база ажылдап турган болза, ооң бүдүрүкчүлүү оон ийи катап хөй болур ийик. Ийиги смесители чүге ажылдавайн турарын айтырарывыска, совхозтуң директору А. К. Дресвянников СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозтуң үрелген кормоцегинден артык кезек эккелгеш, септеп алыр бис диди. Кыштаглаашкын эгелээнден бээр безин үш ай чыгыы үе эрткенде, ооң сагыш амыр олурары кормоцехтиң ужур-дузазын чедир үнелевейн турарын көргүзүп турар.

Бо фермада мал чемнериниң кышкы рационун совхозтуң кол зоотехниги Г. А. Куулар нияти кылдыр эвес, а саанчыларның инектериниң тускай онзагайларын, сүткүрүн барымдаалап аңгы-аңгы тургусканы эки. Чижээлээрге, бир чамдык инектериниң рационунда сигенни 3 кг, концентраттарны 3 кг, силосту 25 кг, саваңны 5 кг бир дүн-хүнде бээр болза, а өске инектериниң оон өске. Рационну ынчаар санап тургузары шүүттүг, ынчалза-даа ол ажыктыг. Арткан совхозтар база оон үлегер алыр херек. Фуражир хүннүң-не ол рационнар ёзугаар чемнерни саанчыларга деңзилеп берип турар. Фермада мал чемнериниң килограмм бүрүзүн ажыктыг ажыглаарынче кичээнгей бар дээрзи илдең. Ынчалза-даа, үстүнде Мерген сүт-бараан фермазында ышкаш, бо фермада база-ла мал чеми единицазын даап тургускан.

Малдың чемгерилгезин эки-жидери-биле рационнарда кирип турар чемнерни хоолузунуң аайы-биле деңнештирери кол айтырыг болуп турар. Чемгерилгени кошкак чорудары, рационга кандыг-бир бүдүмелдиң четпес азы хөй болуру бүдүрген сүтке хамаарыштыр мал чемнериниң артык чарыгдалып боллуруп, продукцияның бот-үнезин улгаттырар, үскүрүн эвээжедир, ол ышкаш малдың күш-дэңгелин баксырадыр.

Районнуң совхозтарынга чорупп тура, рейд бригадазы чамдык удуртукчулар, тускай эртемниглер «үстүнден» айтыышкын манаар, ажыл чылзыр эрги чаңчылдарындан ам-даа адырлып шыдавайн турар деп түңнелге келген. Олар үениң негелдезин ёзугаар идепкейлиг, шудургу, камналгалыг ажылдавайн, боттарының ажыл-ижиниң ёзулуг ээзи болбайн турарлар. Кышкы ажаалдаже, тургузу чемгерилгеже кирген малга долу рационну чогуур ойүнде тургузарынче РАҮК чогуур кичээнгей салбаан, негелдени кошкак тургускан.

Рейд бригадазының кежигүннери:
С. БЕЛЯЕВА — республиканың химижилге станциязында килдис эргелекчизи;
Л. МОНГУШ — «Шынның» корр.

Индий хамаатыларның чагааларынга болгаш байыр чедирииишкиннеринге

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ харыызы

М. С. Горбачевтуң Индияже чоокта чаа кылган аян-чоруу-биле холбаштыр янзы-бүрү индий организациялардан болгаш хамаатылардан хөй санныг чагаалар, ажык чагаалар, телеграммалар кээп турар, оларның нийти саны 20 муң ажа берген.

Оларның хөй кезиинде тайбыңның болгаш индий-совет найыралды быжыглаарының херээнге ооң салыышкынын дээш М. С. Горбачевту шаңнаанының болгаш аңаа хүндүлүг аттарны тывысканының дугайын дыңнадып турар. Чамдык хөй чагааларда Индияның кандыг-бир черлеринге, индий өг-бүлелерге аалдап келирин чалап турар.

Ол чылыг байыр чедириишкиннерге, найыралдыг күзээшкиннерге болгаш хүндүлелдиң ол илерээшкининге харыы кылдыр М. С. Горбачев Индияның ПТИ болгаш ЮНИ информация агентиледдерин дамчыштыр дараазында чагааны чоруткан:

Эргим индий өңнүктер!

Найыралдыг Индияже аян-чоруктуң бүдүүзүнде болгаш хүндүлээчел индий черге бистиң чоруп турган үевисте меңээ боттарының байыр чедириишкинин болгаш чаагай күзээшкиннерин дамчыдып берип турган индий организацияларга болгаш хамаатыларга өөрүп четтиргенимни Делиге Премьер-Министр Р. Ганди-биле кады кылган парлалга конференциязынга илереткен болгай мен.

Индиядан хөй санныг телеграммалар болгаш чагаалар ам-даа кээп турар. Оларны чоруткаиннарның географиязы калбак болгаш янзы-бүрү — ол болза Индияның барык бүгү штаттарындан болгаш эвилел девискээрлеринде чүс-чүс хоорайлар болгаш кедээ суурлар-дыр. Янзы-бүрү улустар янзы-бүрү дылдарга бижип турар. Оларның чагаалары Совет Эвилелинге, совет улуска найыралдың ёзузу-биле долдунган.

Премьер-Министр Раджив Ганди-биле бистиң чоокта чаа болган чугаалажышкыннарывыстың түңнелдерин бүгү улус ниити-биле деткип турар, совет-индий найыралдың улам ыңай хөгжүүрүнге, кады ажылдажылганың үреттүнмелдиинге, нийтизи-биле делегейге ийи чурттуң демниг хөделиишкининиң чугулазынга бүзүрелди илередип турар.

Ол бүгү чүүлдер мээң сеткилимни ханызы-биле хайындырган болгаш индий хамаатыларга, хөй-нийти организацияларынга, индий парлалгага чүректиң ханызы-биле өөрүп четтиргенимни илередирин күзедим. Оларның чагааларында Индия биле Совет Эвилелиниң аразында быжыгып турар найыралдың дедир ээлбезинге бүзүрел илереттинген. Ол найырал бүгү делегейге тайбыңның болгаш доктаамал быжыг чоруктуң фактору болур дээр дугайында Премьер-Министр Раджив Ганди-биле долузу-биле чөпшээрежип тур мен.

Индияның улузунга тайбыңны, болуруң бодуун эвес айтырыгларын чөптүг шиитпирлээрин, депшилгелиг чаартылгалар планнарын боттандырып чорударын, Премьер-Министр Раджив Гандиниң шудургу удуртулгазы-биле чурттуң чаңгыс эвин быжыглаарын болгаш ооң бүдүн чоруун хандырарын күзедим.

Силерге аас-кежикти болгаш чечектелиишкинни күзедим!

М. С. ГОРБАЧЕВ

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫҢ ЭРГЕ-АЖЫЫНГА

Декабрь 12-де, Кремльге СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев албанның найыралдыг аян-чоруун кылып ССРЭ-де келген Афганистанның Улус-Демократтыг партиязының ТК-ның Чиңгине секретары Наджиб-биле ужурашкан.

Кожа ийи чурттарның үр хуусаалыг эрге-ажыктарынга үндезилеттинип тургустунуп турар болгаш ону моон соңгаар-даа бүгү талалыг хөгжүдеринге эки перспективалыг боор турар ССРЭ-ниң болгаш АДР-ниң аразында найыралдыг харылзааларның деңнелинге бедик үнелээшкинни М. С. Горбачев болгаш Наджиб берген.

АДР-ниң иштики херектеринге дашкаартан чепсектиг холгаарлаашкынны долузу-биле соксадырынга болгаш магадылал ёзугаар катап эгелевезинге үндезилээш, Афганистанны долгандыр байдалды политиктиг таарыштырып шиитпирлээрин чедип алырынга Совет Эвилели болгаш АДР бүгү чүүлдер-биле дузалаарынга белеңин демдеглээн.

Афган таланың национал эптежилге политиказын чорудуп турарынга совет тала долу деткимчени илергейлээн.

• • •

Ол-ла хүн М. С. Горбачевтуң Наджиб-биле чугаалажышкыннары болган. Ол чугаалажышкыннар чүректиң ханызындан чылыг байдалга эрткен болгаш чугаалапкан айтырыглар талазы-биле талаларның үзел-бодалдарының долу дүгжүп турарын херечилээн.

Чугаалажышкыннарга киришкеннер болза: совет таладан — эштер Н. И. Рыжков, Э. А. Шеварднадзе, В. М. Чебриков С. Л. Соколов, Н. В. Талызин, А. Ф. Добрынин, албанның өске-даа кижилери; афган таладан — АУДП ТК-ның Политбюро кежигүнү, АДР-ниң Министрлер чөвүлелиниң Даргазы С. А. Кештманд, Афганистанның партия болгаш күрүне өске-даа ажылдакчылары.

• • •

СЭКП Төп Комитеди болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму Кремльге Наджибке аллар болдурган дүштеки шайлаашкынны кылган.

Аңаа совет таладан эштер М. С. Горбачев, Г. А. Алиев, В. И. Воротников, А. А. Громыко, Л. Н. Зайков, Н. И. Рыжков, В. М. Чебриков, Э. А. Шеварднадзе, П. Н. Демичев, В. И. Долгих, Б. Н. Ельцин, С. Л. Соколов, Н. В. Талызин, А. П. Бирюкова, А. Ф. Добрынин, М. В. Зимянин, В. П. Никонов, И. В. Капитонов, албанның өске-даа кижилери киришкен.

Чылыг, найыралдыг байдалга эрткен дүштеки шайлаашкынга эштер М. С. Горбачев болгаш Наджиб чугаалар солушкан, ону улуг кичээнгей-биле дыңнаан болгаш үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыннары-биле уткаан.

• • •

Наджиб В. И. Ленинниң Мавзолейинге чечек салган. Ол Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының үндезилекчизинге, делегейде баштайгы социалистиг күрүнениң тургузукчузунга мөгейген.

Кижи төрелгетенниң келир үези дээш Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында фашизм-биле демиселге өлген совет дайынчыларының чырыткылыг тураскаалын демдеглевишаан, аалчы Кремль ханазында Билдинмес солдаттың хөөрүнге чечекти салган.

Аалчыны А. Ф. Добрынин, албанның өске-даа кижилери үдеп чораан.

(СЭТА).

«ШЫН» СОЛУННУҢ АНКЕТАЗЫ

Эргим номчукчу! Партияның XXVII съездизиниң шиитпирин ёзугаар бүгү чуртта эде тургустунуушкун чоруп турар. А бистиң республикада эде тургустунуушкуннуң канчаар чоруп турарын билип алыр сорулга-биле айтырыгларлыг анкетаны моон адаанда парладывыс. Аңаа долу, тода харыыны бижээш, «Шын» солуннуң редакциязынче чорударын диледивис.

1. Эде тургустунуушкун сээң ажылдап турарың күш-ажылчы коллективиңде канчаар чоруп турарыл? Кандыг өскерилгелер болгаш кандыг чаа чүүлдер тыптып келгенил?
2. Сээң бактаап турарың партия организациязында эде тургустунуушкун канчаар чоруп турарыл? Организацияның ажылының стиль болгаш методунда кандыг өскерилгелер база кандыг чаа чүүлдер барыл?
3. Силерде удуртукчу ажылдакчыларның ажылының стиль болгаш методунда кандыг өскерилгелер барыл база чаа чүү көстүп келгенил?
4. Бодуң канчаар эде тургустунуп турар сен? Эде тургустунуушкунга канчаар киржип турар сен?
5. Сээң бодап турарың-биле, эде тургустунуушкунга чүү шаптыктап турарыл? Ону ажып эртериниң кандыг аргалары бар деп бодаар сен?

БОЙДУСТУ КАМГАЛААР

Бойдус болгаш хөгжүлде талазы-биле делегей комиссиязының Москвага болган VII хуралының киржикчилери планетага амыдырал хандырылгазының эң чугула системаларын камгалаарынче кыйгырганнар. Декабрь 12-де ол бодуунуң ажылын дооскан.

Делегейниң бойдузунга кижиниң салдар чедиририниң чижеглел чок өзүп турарының үезинде политика болгаш практиктиг ажыл-херектер экология болгаш экономика талазы-биле эң-не чогумчалыг болур ужурлуг деп хуралга демдеглээн. Ону кылыры-биле айыттынган областарга айтырыгларны шиитпирлээри-биле эң эки оруктарны дилеп тывары болгаш эң эки аргаларны ажылдап кылыры-биле янзы-бүрү чурттар сырый каттыжар ужурлуг. Хөй чурттарның политиктиг, күрүне болгаш хөй-нийти ажылдакчылары, эртемденнер, специалистерниң киришкени Москвага болган хуралга дуржулга солчулгазы болган.

ССРЭ-де бойдус камгалаарының талазы-биле хемчеглер дугайында совет киржикчилерниң дыңнадыглары улуг сонуургалды болдурган. Бойдус камгалаар дугайында информацияны социалистиг чурттарның төлээлекчилери база кылган.

(СЭТА).

НАЙЫРАЛ БЫЖЫГЫП ТУРАР

ЛЕНИНГРАД. ЮКЭ ТК-ның Президиумунуң Даргазы М. Реновица баштаан Югославияның Коммунистер эвилелиниң делегациязы Ленинград-биле таныжарын уламчылаан.

Аалчылар «Интенсификация — 90» деп делгелгеге баргаш, эртем-техниктиг депшилгеге үндезилээш Ленинградтың экономиказын интенсификастаарының дуржулгазы-биле таныжкан.

Делегация ол-ла хүн «Светлана» каттыжышкынның ажылчы чоннары-биле ужурашкан. аңаа СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, партия Ленинград обкомунуң бирги секретары Ю. Ф. Соловьев, СЭКП ТК-ның секретары В. А. Медведев олар база чораан.

Ужуражышкынга М. Реновица чүве чугаалаан. «Светланада» амгы үениң бүдүрүлгезин тургускан, каттыжышкынның коллективинде бедик мергежилдиг кадрлар, эртем-техниктиг депшилгениң бүгү негелделерин чедиишкинниг шиитпирлеп шыдаар күш бар дээрзинге бүдүрүлгени болгаш цехтерни көрүп чорааш, бүзүредивис деп, ол чугаалаан.

СЭКП Ленинград обкомунуң омунээзинден делегацияга дүштеки шайлалганы кылган, аңаа Ю. Ф. Соловьев болгаш М. Реновица чүве чугаалаан.

Кежээ ук делегация төрээн чуртунче чаныпкан. Ю. Ф. Соловьев, В. А. Медведев, албанның өске-даа кижилери аэропортка кээп, аалчыларны үдээн.

(СЭТА).

АМЫДЫРАЛЫН ЧОНГА БАРААЛГАТКАН

С. К. Токаның төрүттүнген хүнүнден бээр 85 чылынга

Партияның болгаш күрүнениң көскү ажылдакчызы, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреады, Тываның улустуң чогаалчызы Салчак Калбакхөрекович Токаның төрүттүнген хүнүнден бээр даарта, декабрь 15-те, 85 чыл болур.

С. К. Тока бодунуң меделелдиг бүгү амыдыралын төрээн чонунуң социал-аңгы талазы-биле бот-медерелиниң хевирлеттиниринге, ооң ёзулуг тургустунарынга болгаш чечектелиринге бүрүн бараалгаткан.

«Тос чадырга» ол төрүттүнгеш, феодалдыг тургузугнуң байдалдарында бөлүүн кижилерниң амыдырал-чурттаалгазының бүгү аар-бергезин боду көрген.

С. К. Токаның төрүттүнген чери Биче-Енисей кожууну (амгы Каа-Хем район) болза орус ажылчыннарының болгаш тараачыннарының тыва араттар-биле кады чурттап, ажылдап чораан, Төп Тываның булуңнарының бирээзи болуп турган, ынчангаш Россияның пролетариадының революстуг идеялары хамыктың мурнунда аңаа четкен. С. К. Токаның чалы назыны чаагай ол үезинге эрткен болгаш социал талазы-биле деңэвес чорукту, байларның болгаш ядыыларның аразында аңгы талазы-биле чөрүлдээлерин ол тодаргай көрүп, билген. Улуг Октябрьның херели ооң төрээн черин кажан чырыдыпкан үеде, ол тыва болгаш орус хөлечиктериниң бөлүү-биле кады Биче-Енисейниң кызыл партизаннар отрядынга кирген. Революсчу ажылчыннарның болгаш тараачыннарның, күш-ажылчы араттарның аразынга, оларның-биле кады 1921 чылда Тывага улусчу революцияның тиилелгезин уткаан.

Чаа амыдырал дээш арат массаларының демиселин баштаар сорулгалыг Тываның араттың революстуг намынга идей-теория талазы-биле белеткелдиг кадрлар эргежок чугула болган, ынчангаш С. К. Тока баштайгы он тываларның бирээзи болуп, Совет Эвилелинге — Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының Коммунистиг университединге өөренири-биле 1925 чылда чорупкан. Кызымаккай өөредилгениң чылдары ооң бүгү амыдыралынга идей-теоретиктиг белеткелди берген болгаш политиктиг ажылдакчы кылдыр ооң хевирлеттиниринге шиитпирлиг рольду ойнаан. В. И. Ленинниң удуртулгазы-биле хөй чылдарда ажылдап чораан большевиктер КУТВ-ка ооң болгаш өске-даа студентилерниң салым-чолунга чаагай салдарны чедирип, киришкен дээрзин С. К. Тока сөөлзүредир бижээн. С. К. Тока чогум-на ол чылдарда ВКП(б)-ниң хүрээлелинге кирген болгаш бодунуң сактыышкынын ёзугаар алырга, ол ооң амыдыралынга уттундурбас болуушкуннарның бирээзи болган.

1929 чылда С. К. Тока өөредилге доозулган сөөлүнде төрээн Тывазынга ээп чанып келгеш, политиктиг болгаш организакчы хайнышкынныг ажыл-чорудулгага дораан-на кирип эгелээн. С. К. Тока ол үеден бээр амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир бодунуң бүгү күжүн, билиин болгаш байлак дуржулгазын чонунуң аас-кежии дээш демиселге бараалгаткан. Баштай ол ТАРН ТК-ның ийиги секретары болуп, ТАР-ның культура министриниң хүлээлгезин хары угда күүседип турган, 1932 чылдан 1944 чылга чедир ТАРН ТК-ның Чиңгине секретарынга, а ооң сөөлүнде 1973 чылга чедир СЭКП тыва область комитединиң бирги секретарынга үзүктел чок ажылдап келген.

Тыва Арат Республикага боттанган делшилгелиг бүгү кол чаартылгалар С. К. Токаның ады-биле болгаш үре-түңнелдиг ажыл-чорудулгазы-биле сырый холбаалыг. Феодализмниң политиктиг болгаш экономиктиг системазы узуттаттынган, экономикага социалистиг үндезин тургустунган, социалистиг идеология чоннуң угаан-бодал амыдыралынга сиңниккип бадыткаттынган. Тывага культура революциязын калбартып эгелээрин хандырган тыва бижикти совет эртемденнерниң дузазы-биле 30 чылдарның эгезинде чогаадырынга ооң ачы-хавыязы улуг болган.

Тываның ажылчы чоннарының амыдыралынга чугула ол бүгү чаартылгалар ТАРН-ның удуртулгазы-биле боттанган. Марксизм-ленинизмниң принциптеринге ТАРН-ның тургустунарынга болгаш быжыгарынга Коминтернниң база ВКП (б)-ниң идейлиг салдары болгаш практиктиг дузазы улуг рольду ойнаан. Большевиктер партиязының, делегейниң коммунистиг шимчээшкининиң шылгараңгай хөй-хөй ажылдакчылары-биле С. К. Токаның хууда ужуражышкыннарының ужур-дузазы канчаар-даа аажок улуг болган. Ол Г. Димитров, П. Тольятти, В. Пик, О. Куусинен, К. Готвальд, Д. Ибаррури, Ван Мин, Д. Мануильский, Н. К. Крупская, Е. Д. Стасова болгаш өскелер-биле-даа ужурашкан. С. К. Тока 1935 чылда Коминтернниң VII конгрезиниң ажылынга киришкен болгаш ТАРН-ны Коммунистиг Интернационалдың хүрээлелинге аңаа хүлээп алган.

Совет улустарының акы-дунма өг-бүлезинге тыва улустуң эки тура-биле каттыжып киргенинге С. К. Токаның ачы-хавыязы улуг. Ол дээрге тыва ниитилелдиң ооң мурнуундагы буруңгаар делшилгелиг хөгжүлдезиниң хоойлу ёзугаар түңнели болган. Тывага 1944 чылга чедир аңаа эргежок чугула боттуг байдалдар тургустунган турган. Тываның ажылчы чонунуң совет улус-биле найыралы ССРЭ-ниң составынга Тываның бактаап киргенинге шиитпирлиг фактор болган. Ол найырал Ада-чурттуң Улуг дайынының аар-берге чылдарында улам-на быжыккан. ТАРН ТК, С. К. Тока боду Кызыл Шеригге дуза чедирер талазы-биле патриотчу ажылдың организакчылары болган.

Тывага социал-экономиктиг болгаш культура талазы-биле ханы чаартылгаларның боттанышкынының чылдарында, ооң ССРЭ-ниң составынга каттыжып киргениниң соонда С. К. Токаның кайгамчыктыг организакчы талантызы улам-на илереттинген. Ол партияның область организациязын билдилиг-биле баштааш, ооң хөй талалыг ажыл-чорудулгазын удуртуп, СЭКП-ның ленинчи национал политиказын амыдыралга чайгылыш чок боттандырып чорудуп турган. Совет үениң иштинде Тываның ажылчы чонунуң бүгү чедиишкиннеринде С. К. Токаның могаг-шылаг билбес улуг ажылы кирген, патриот-интернационалчы изиг чүрээн, салдынган сорулгаже чайгылыш чок күзел-чүткүлүн берген. Тывага социал-экономиктиг болгаш культура талазы-биле дыка хөй нарын айтырыглар шиитпирлеттинген. Ол дээрге — арат ажыл-агыйларны кооперастаарын доосканы, колхозтарны болгаш совхозтарны тургусканы, көшкүн араттарны амыдыралдың сууржуң хевиринче шилчиткени, оларның социал-амыдыралын социалистиг ёзу-биле чаартканы, чурттаалга бажыңнарын, школаларны, клубтарны, көдээге өске-даа тудугларны кылып тургусканы-дыр. Ол дээрге — үлетпүрнүң болгаш транспорттуң бүдүрүлгелерин тургусканы, чурттакчылыг черлерни электрижиткени болгаш радиожутканы-дыр. Ол дээрге — чоннуң ортузунга ужук-бижик билбес болгаш биче билир чорукту узуткааны, баштай эге, а ооң соонда — бүгү-ниитиниң чеди чыл өөредилгезин боттандырып чорутканы, культураны болгаш кадык камгалалын улам хөгжүткени, улус ажыл-агыйынга кадрларны белеткээни болгаш өске-даа дыка хөй чүүлдер-дир. Бо бүгүнүң талазы-биле СЭКП ТК болгаш Совет чазак канчаар-даа аажок улуг дузаны чедирип келген.

С. К. Токаның чырыткылыг бүгү амыдыралы төрээн Коммунистиг партия-биле үзүлбес харылзаалыг. Партияның болгаш чоннуң бүзүрелин ол бедик-биле үнелеп, бодунуң бүгү хайнышкынныг энергиязын оларның херээнге кызыгаар чок бараан болурунга берип чораан. С. К. Тока СЭКП-ның XIX, XX, XXI, XXII, XXIII XXIV съездилериниң делегады, СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, а партияның XXIV съездизинге — СЭКП Төп Комитединиң кежигүнүнге соңгуттурган. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ооң ийиги чыыжындан сески чыыжынга чедир депутады, область, а ооң соонда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады боор чораан.

Бодунуң партийжи, күрүне болгаш хөй-ниити ажыл-чорудулгазын С. К. Тока литературалуг чогаадыкчы ажыл-биле чедиишкинниг холбаштырып чораан. Ол тыва литератураның эгелекчизи. Улуг амыдыралчы болгаш партийжи дуржулгага ужукталган, алызындан салым-чаяан, чурукчуның көрүжү-биле амыдыралды болгаш кижиниң ажыл-херектерин эскериптер бүдүш кайгамчыктыг чогаалчыны, чоннуң тургузукчу кедуулушкунуң болгаш угаан-бодал талазы-биле ооң чаартынылгазы, социалистиг интернационализмниң болгаш совет патриотизмниң идеялары сиңниккен уран чогаалдарның авторун тывылдырган. Чогаалчының литературалуг чогаадыкчы ажылында кол черни дүрүм ёзугаар «Араттың сөзү» деп трилогия ээлээн, мында тыва улустуң чечен-мерген бүгү дуржулгазы, ооң эң чаа төөгүзүнүң хөгжүлде үе-чадазы илереттинген. Генерал-лейтенант болуп, ол совет кижилерни политиктиг, серемчилелдиг чорукка, социалистиг Ада-чуртунга шынчы болурунга кижизидериниң айтырыгларынче улуг кичээнгейни салып, ажылчы чоннуң, аныяктарның ортузунга шериг-патриотчу ажылдарны чорударынга идепкейлиг-биле киржип чораан.

Партийжи-политиктиг улуг ажыл-чорудулгазы болгаш үре-түңнелдиг чогаалчы ажылы-биле кады С. К. Тока республикага эртем-шинчилел херээн хөгжүдеринге улуг салыышкынны киирген. Чугула түңнелдерни кылган улуг ужур-дузалыг эвээш эвес ажылдарны ол бижээн. Ооң редакторлааны-биле болгаш ооң идепкейлиг киржилгези-биле улуг ажыл — ийи томнуг «Тыва төөгүзүн» парлап үндүрген.

С. К. Тока чон дээш чурттап база ажылдап чораан. Кайгамчыктыг кижизиг, бодуун болгаш ажык чоруу-биле чоннуң ёзулуг ынакшылын ол чедип алган. Ооң ачы-хавыязын бүгү улустуң хүлээп көргениниң илерээшкини болза, аңаа Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты тывысканы, чеди Ленин орден-биле, Күш-ажылдың Кызыл Тук орден-биле, Тыва Арат Республиканың болгаш Моолдуң орденнери-биле база медальдары-биле шаңнааны болур.

Салчак Калбакхөрекович Токаның, Коммунистиг партияның алдарлыг оглунуң, улуг болгаш чайынналчак амыдыралы партияга болгаш чонга шынчы бараан болурунуң үлегери болур. Тыва черин үндезини-биле чаартыры, ооң чурттакчыларының аас-кежии болгаш чаагай чоруу дээш ол күзеп база ажылдап чораан. Амгы үеде республикада кылып турар бүгү чүүлдер совет улустуң алдарлыг оглунуң херээнге болгаш тураскаалынга ханы хүндүткелдиң илерээшкини болур.

Амгы үеде Тываның ажылчы чону партияның XXVII съездизиниң төөгүлүг шиитпирлерин күүседир, социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедириниң, республиканың амыдыралының бүгү адырларының эде тургустунуушкунунуң сорулгаларын боттандырар дээш шудургу ажылдап, Улуг Октябрьның 70 чылын төлептиг уткуур дээш чарышты калбартып чорудуп турар.

Г. ШИРШИН,
СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары.

АЖЫЛЫНГА ЫНАК

«Ажылга ынак кижи—чурттаалгага ынак»— деп үлегер чугаа шынын сөглээн. Малчын кижи чораан черинге үргүлчү далаш. Сагыш-сеткили залыңда, мал-маганында боор. Удуп-даа чыдырда чүрээ одуг чыдар.

Дан аткалак турда, Конгар-оол Мартыйаавевич бир-ле даштан оттуп келген. Дыңнаалап чыдарга даштын кажаа иштинде бир-ле чүве шиилээр. Дуп-тура халааш, үне халып кээрге, хой кажаазының иштинде мышкыш таан ыт дыңналган. Дедир өгже кире халаан.

— Дүрген тур, Калдар. Даштын хойлар төрүп эгелей берди. Далашпас болза хоржок—дээш, холунга инчеек тудуп алгаш, үне берген.

Кажаа иштинге кирип келирге, шала бүлүртүн деңчырыында кара-баштыг ак хой ийис ак хураганнарны чылгап чыткан.

— Хөөкүйлерим, чаш деп чүве мындыг чаптанчыг болгай— дээш, хураганнарны эргелетпишаан, шаразын кургады чылгаттырып алыры-биле хойга тудуп берип олурган.

Кажаа аксы ажыттынган соонда кадайы Калдар бо кирип келген.

— Кайы хой төрүпкен-дир?

— Кара-баштыг, Кош-кулак-ла-дыр.

— Черле ол боор деп бодадым-даа — дээш, Калдар кажаа иштинде печканы одай берген.

Баштайгы чылындан аныяк малчыннарга бергедээшкиннер үргүлчү таваржып келген. Малга чиртир сиген-ширбиниш үстү бээр, чаш хураганнар аарыыр, мал эмчилери доктаамал кээп шыдавайн баар, одаар ыяш, хөмүр төне бээр, чаш хураганнар азыраар сакманчылар аал-оранынче чана бээр дээш янзы-бүрү чылдагааннар-ла хөй.

Оон бээр 20 ажыг чыл эрткен. Аныяк малчыннар ол үеде «Сүт-Хөл» совхозтуң Чес-Булуң, Калбак-Хараган ынаар чурттап, мал маддап келген. Ынчан буруңгаар районнарга малчыннаары-биле өске районнарның улузун эвилелдеп турган. Элээн дуржулга апкан аныяк малчыннар, боттарының күзелин илередип, өске бир районга малчыннап ажылдаарын дилээннер.

Таңды районда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозка олар келгеш, малчыннаа-ла он беш чыл болган. Бир дугаар чылындан эгелээш-ле эки малчын диртип келген. 100 хойдан 90-дан куду хураган ап көрбээн. Сөөлгү дөрт, беш чылдарда 100-тен 110 хураганнарны ап келген. Эрткен чылын кырган хойларны ажаап, оон 97 хураганны алгаш, 3 кг ажыг дүктү кыргааш, күрүнеге дужааган.

Бо чылын малчын Конгар-оол Мартыйаавевич бир дугаар төрүүр 600 аныяк хойну хүлээп алгаш, Улуг-Шоол деп черге чайлаан.

Малдың массалыг оолдаашкынының үезинде бар-ла турган аргаларын ажыглап тургаш, онча-менди алган. Ол чүс хойга онаашты 90 хураганны ап, бир хойдан-на 3 кг 500 грамм дүктү кыргааш, күрүнеге дужааган. Бо—эки көргүзүг.

Хойжунуң дузалакчы кадарчызы хөй чылдарда кады чурттап, амыдыралдың өөрүшкүзүн, муңгаралын кады үлежип чорууру эргелиг эжи Калдар Барзановна. Өгнүң херээжен ээзи — Маадыр ие. Олар хөй чылдарда ниитиниң малын кады кадарып келгенинден аңгыда, он бир уругну өөредип, кижизидип, чаңдыктарын бут кырынга тургузуп каан. Улуг оглу Александр өг-бүлениң салгалы болуп, малчыннай берген. Ол база-ла Межегейде. Лида Кызылдың дааранылга фабриказының дааранықчызы, Люда Кызылдың № 16 магазининде садыгжы, Оксана Шекпээр ортумак школада орус дыл башкызы. Артканнары школада өөренип, садикте чоруп турар. Школачы оолдар, уруглары ада-иезинге дузалажып, хой калар, сиген-ширбиниш кылырынга, одаар ыяш белеткээринге улуг дузаны көргүзүп турар.

Калдар Барзановна мооң мурнунда улуг кадарчылап тургаш, суур, район Совединиң депутадынга каш-даа удаа соңгудуп келген. Тоску беш чылда үре-түңнелдиг ажылдааны дээш «Хүндүткелдиң Демдээ» орден-биле шаңнаткан. Оон аңгыда ооң хөрээн «Күш-ажылдың хоочуну» медаль болгаш «Маадыр ие» орден каастап чоруур. Боду пенсияже үне берзе-даа, Конгар-оол Мартыйаавевичиниң улуг кадарчылаткаш, дузалакчы кадарчы боор ажылдавышаан.

Улуг кадарчы К. М. Монгуш бо чылын кыштаглаашкынга ыяк белеткенген. Он ажыг тонна сигенни кезип белеткээш, кыштаа Даг-Баары деп черде чедирип алган. Өдекти кургадып, бөлүп алган. Одаар ыяш, хөмүр дүжүртүнген.

М. К. Монгуш бодунуң кожазы Сергей Ооржак-биле социалистиг чарыштыг. Бо чылын оларның аразында соцчарышты үндүрерге, кайызының-даа деңнизи чаа баспаан. Чарыштыг ийи кожашкылар, удур-дедир сагал-оналын үлежип, арга-дуржулгазын солчуп, аразындан сүг акпас эжишкилер болуп ажылдап чоруур.

Үш беш чыл иштинде чаңгыс черге малчыннап келгеш, үжен хире тонна дүктү, тос муң ажыг хураганны совхозунга өстүрүп берген. Эрткен чылын көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының хүнүнде Конгар-оол Мартыйаавевич «РСФСР-ниң көдээ ажыл-агыйының социалистиг чарыжының тергиини» деп хөрек демдээ-биле шаңнаткан.

М. ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

БЕДИК ТЕМПИЛЕР

«Тыва автотранс» каттыжышкының КМК-ның коллективи тудуг-монтаж ажылдарының чыл планын 1.499 муң рубль хемчээлге күүсеткен.

Чылдың хуусаа бетинде күүседириниң социалистиг чарыжының эгелекчизи коммунист К. Газизовтуң удуртуп турары Шагаан-Арыг участогунда О. Уйнуктуң бригадазы болган. Ооң тудугжулары 160 муң хире рубльдиң ажылын кылып бүдүрген азы ол дээрге, барык ийи планны күүсеткениге деңнежип турар көргүзүг болур. Партияның XXVII съездизи чоруп турар хүннерде ийи аал ишти чурттаар 2 бажыңны тудар күлээлге алгаш, 3 бажыңны тудуп доостушаан, ам дөрт дугаарының ханаларын салып кирипкен.

Тудугжу-прораб А. Митиниң баштап турары Минусинск участогунуң коллективи бир деминиг күш-биле бедик темпилиг ажылдап турар. Мында күш-ажылды организастааның эки үлегер-чижээн Л. Калачевтуң бригадазы көргүзүп, ай санында шалыпчы ажылдап келген. Од бригаданың кежигүннери Минусинск АТБ-ниң бажыңнарын чаарты тудуп, септеп турар. Контейнерлер турар баазаның тудуу база эгелээн. Олар чыл эгезинден бээр пландан ажыр 100 муң ажыг рубльдиң ажылдарын шиңгээдип бүдүрген.

Өске-даа коллективтерде бүдүрүлгечи көргүзүглер бедээн. Чижээ, Д. Юрковтуң бригадазы Кызылга 107 оруннуг ниитиниң чурттаалга бажыңының тудуунга 150 муң рубльдиң планын күүседир тургаш, ону 200 муң рубльге ажырган. П. Кучеренко баштаан чазанықчылар звенозу, автокран башкарыкчызы А. Кыров, электрокаңнакчы В. Меньшиков, механизатор В. Сайников планныг онаалданы доктаамал ажыр күүседип келген.

Санаашкыннарның көргүзүп турары-биле алырга, КМК-ның коллективи чыл төнчүзүнге чедир ам-даа 100 муң хире рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылып бүдүрериниң долу аргалары бар.

Д. АРБАК.

Эртем—бүдүрүлгеге

НЕМЕЛДЕЛЕРНИ АЖЫГЛААР

Кыштаглаашкын үезинде зооветспециалистерниң чугула сагыш салыышкыны чүдел? Аңаа харыы допчу болгаш кыска: малдың продуктулуг чоруун кудулатпазын хандырары. А чүнүң дузазы-биле? Ону малдың ажаалдазын экижидип, долу рацион ёзугаар чемгериң тургаш чедип алыр. А ол дээрге нарын сорулга. Ынчалза-даа зоотехниктериниң хөй кезии-ле чүгле мал чемин сөөртүр трактор тып бээри, ферманың дериг-херекселдерин эттирип каары дээн ышкаш организастыг айтырыгларны шиитпирлээри-биле кызыгаарлаттынып, боттарының мергежил талазы-биле дорт хүлээлгелерин уттуп турарлар. Тодаргайлаарга олар чүнүң-даа мурнунда бүгү чүзүн малдың хар-назызының, эр-кызының аайы-биле мал чемнериниң долу рационун тургузарынче кичээнгейин салыр ужурлуг. Ону боттандырары мал продуктуларын кышкы үеде кудулатпазын хандырар.

Республиканың дыка хөй совхозтарының зоотехниктери мал чеминиң рационун тургузарынче сагыш салбайн турарлар. Чижээлээрге, Улуг-Хемниң «Күш-ажылдың хоочуну», «Улуг-Хая», «ҮТКА 25 чылы», Таңдының «Революцияның чалбыжы», «Россия» совхозтары анализин хынаары-биле мал чемнерин республикада химижидилге станциязынче ам-даа чорудуп бербээннер. Ындыг болганда, оларда эрткен чылдарда ышкаш, ам база-ла мал чемнериниң рационун карак-биле хемчээп, мал чемнериниң шынарын тодаратпайн турардыр. Айтырыгны ынчаар шиитпирлеп турар болганда оларда мал чемнерин ажыктыг ажыглап турар дугайында кандыг-даа чугаа турар боор.

Бир килограмм деңзилиг бирги болгаш ийиги класстың сигенинде ортумаа-биле 0,47—0,42 мал чеми единица бар, үшкү класстыында —0,36, а класс чок сигенде чүгле 0,28 мал чеми единица бар дээрзин билдингир. Ынчангаш рацион тургузарда ол чүүлдерни кичээнгейге албас болза, малдың продуктулуг чоруу кудулаар, продукция бүдүрериниге мал чемнериниң чарыгдалы хөй болур. А зоотехниктерниң кол-ла сорулгазы — мал чемнериниң хоолулуун тодарадып, рационну шын тургузары болгай.

Рационну шын тургузары дээрге-ле малдың чемгерилгезин хоолулуг бүдүмелдерге негелдезинге дүүштүр тургузары-дыр. Чемге бир-ле бүдүмел четпези малдың продуктулуун чавызадыр, продукцияның шынарын баксырадыр болгаш малдың өлүп хоразарынга чедирер.

Мал чемнериниң минералдыг составы үе аайы-биле өскерлиичел. Амгы үеде мал чемнеринде фосфор эвээш болгаш кальций хөй болуп турарын анализтер түңнелдери көргүскен. Чижээлээрге, сигенниң болгаш силостуң мал чеми единицазында-ла 2 грамм фосфор четпес. Ону чедер болдурары-биле рацион тургузуп тургаш, мал чеминиң единица бүрүзүнге 6 грамм фосфат диаммонийин азы фосфат монокальцийин немээр. Ындыг немелделерниң ажыктыын химижидилге станциязының мал ажылын химижидер болгаш мал чемнерин анализтээр талазы-биле килдизиниң ажылдакчыларының «Тиилелге» совхозка чоруткан дуржулгазы көргүскен. Дуржулга чорудары-биле шилип алган бөлүк инектерниң бир дүн-хүнде чемгерилге рационунга 9,2 грамм диаммоний фосфатты 40 грамм чедир немеп берип турган. Мал чемнеринге ылап-ла ол хире хемчээлдиг микроэлемент чедишпес турган. Түңнелинде ол бөлүктүң инектери, немелде чокка чемгерип турган инектерге көөрде, 3—4 килограмм хөй сүттү берген. Мал чемнеринде кальцийниң болгаш фосфорнуң деңзигүүрүн барымдаалаары кончуг чугула. Чижээлээрге, бир хүнде 8 килограмм сүткүр инектерге 50 грамм кальцийлиг болгаш 35 грамм фосфорлуг чемнерин бээр.

Ындыг таарыштырылганы малдың продуктулуг чоруун барымдаалап кылыр. Инек сүткүр болган тудум, хоолулуг чемнерге ооң негелдези улгадыр. Хүнде 12 килограмм сүткүр инектериң рационунга кальций болгаш фосфор тус-тузута 70 болгаш 45 грамм турар ужурлуг.

Чемгерилге рационун микроэлементилер немеп тургаш тургузары чүнү бээрил? Микроэлементилер немээн рацион бир хүнде инекке 1,5 килограмм сүттү немей бээр, азыралда турар аныяк малга 100 грамм немелде деңзини бээр. Оон аңгыда сүттүң үскүр болурунга ажыктыг, шынарын база экижидер.

Ындыг болганда белеткеттинген мал чемнеринге минералдыг немелделерни ажыглаары онза чугула-дыр. Оларны ажыглаарда малга ол бүдүмелдерниң чеже херегин, силоста, сенажта болгаш сигенде чеже хире кадагалаттынып артканын, а ол ышкаш малдың хар-назынынга, эр-кызынга хамаарыштыр мал чемнеринге немелделерниң өй-чижээн барымдаалаар.

Ажыл-агыйларда диаммоний фосфат, монокальций фосфат болгаш өске-даа микроэлементилер четчири-биле сөөртүп чедиртинген. Ынчалза-даа оларны ажыктыг ажыглавайн турар. Дыка хөй совхозтарда микроэлементилер чыл-чылы-биле ажык дээр адаанда үрелип чыдар. Шак ындыг байдал ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, Тока аттыг, «Чыраа-Бажы», «Искра», «Барлык» совхозтарда болгаш Эрзинниң шупту совхозтарында бар болуп турары илерээн. А «Деӊ-Терезин» совхоз, чижээлээрге, 20 тонна монокальций фосфатты, 5 тонна преципитатты (5 муң хире рубль өртектиг) совхоз директору Д. Н-С. Саяның дужаалы-биле складтан үндүр сөөртүп каапкан. Мал чемнеринге немелделерге ындыг хамаарылга төп зонаның совхозтарында база бар.

Мал ажылының ажыктыын бедидериниң делшилгелиг аргаларының бирээзи болур рационга ындыг хамаарылганы моон соңгаар болдурбас херек. Мал чемнериниң рационун херекке албас зоотехниктерни боттарының дорт хүлээлгелерин күүсетпейн турар, азы ажылын билбес специалист деп көөр ужурлуг. Бир эвес малга берген бир центнер саваң, сиген, сенаж, концентрат бүрүзүнден бедик бериичени албас болза, мал чемнериниң хоолулуун экижидериниң бүгү аргаларын ажыглавас болза мал ажылынга эде тургузуушкун чедип алдынмас.

С. ОНДАР,
республиканың химижидилге станциязының улуг зоотехниги.

КОММУНИСТИҢ ҮЛЕГЕРИ

Эжик халырт дээрге, Сандак номчуп орган солунун диван кырынга салып кааш, кирип орган кадайынга келген:

— Мен девиин-не келдим, Дочуң. Доңган боор сен, шайдан аартап көрем, чаа эскен чүве.

Ашааның арнында өөрүшкүнү ол эскерзе-даа, ажылчын хевин аскыга аспышаан чугааланган:

— Соок-тур, харын. Даштыгаа инектер чемгергеш, аажок доңа берген болдум. Буфеттен изиг сүт ижип, быжырган далган чипкеш, ам чылыгып келдим. Хайындырган шайыңны бичии секперээрге аартап көрейн, шиве—дээш, иштики өрээлче эрте берген.

Чөөн-Хемчик районда «Большевик» совхозтуң Арыг-Бажы сүт-бараан фермазынга буфет-садыг чоокта чаа ажыттынган. Бачым иште ажылчыннар оон чемненип алырындан аңгыда, хлеб, чигир, шай чергелиг бараннарны садып ап турар. Ажылчыннар ам хүннүң-не суур кирип, магазинге хлеб оочурлаар чоруктан хосталган. Коллективке мындыг байдалды тургузарынга, ясли-сад ажылын экижидеринге болгаш черле кижилерниң ажылдаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынга район Совединиң депутады Моңгуш Дочуңмаа санал-оналын берип, көскү үлүүн киирип келген. Депутат болгаш коммунист саанчы коллективте херээженнер чөвүлелиниң база профэвилел организациязының активчилериниң бирээзи.

Партияның чээрбиги область конференциязының делегады ажыл-херекти дүргедээшкинниң болгаш эде тургустунуушкунуң ёзузу-биле чорудуп турар. Ол бир-ле дугаарында, бодунга улуг негелдени салган: хөй болгаш шынарлыг продукцияны бүдүрер. Ук негелдени ол боттандырып шыдаан—он бир айларның түңнели-биле алырга, коллективке бирги черже үнгеш, социалистиг чарыштың тиилекчизи болган.

Хоочун саанчыга он ийиги беш чылдың баштайгы чылы, күш-ажылчы чедиишкиннер-биле чергелештир, өөрүшкүнүң чылы база болган: ол чазактың Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени-биле шаңнаткан. Ажылынга кызымак, хөй-ниитичи саанчы бо хүннерде беш чылдың ийиги чылының үлүүнде ажылдап турар. Ажыы-биле чугаалаарга, ол Чаа Чылды октябрьда-ла уткуп апкан. Коммунистиң адын бедик эдилеп, өскелерге күш-ажылчы үлегерни көргүзүп чоруур Моңгуш Дочуңмааның чүткүлдүү, дүргедээшкин болгаш эде тургустунуушкун ёзузу-биле чурттап чорууру моон илдең.

К. ЧООДУ.

ТУРАСКААЛДАРНЫ КАМГАЛААР

Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаарының бүгү-эвилел ниитилелиниң Барыын-Хемчик районда организациязының конференциязы чоокта чаа болуп эрткен. Аңаа отчёттуг үениң иштинде кылып чоруткан ажылының дугайында илеткелди ниитилелдиң эге организациязының даргазы О. Д. Монгуш кылган. Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң филиалы (эргелекчизи В. Скопилин), Кызыл-Мажалыкта № 2 школаның музейи (эргелекчизи төөгү башкызы Т. Кыргыс) ышкаш музейлер эки ажылдап турарын илеткелчи демдеглээн. Ылангыя Татьяна Машпак-ооловна Кыргыс бодунуң саналынга школаның ол музейинде 120 хире экспонаттар барын, оларны чон сонуургап көрүп, харын Чадаана школазы-биле дуржулга солчуп, ааллажып турарын болгаш музейниң көргүзүг чүүлдериниң чурук альбомнарын конференцияның киржикчилеринге сонуургадып көргүзүп тургаш тайылбырлаан.

Кызыл-Мажалыкта уругларның уран чүүл школазының директору, чурулга башкызы Б. Майны саналынга — Хөнделеңде тыва идик кылыр херээжен мастерни болгаш аптара, шургуулда чазаар шокарлаар, чес, холадан шыдыраа, чүген, чулар базыткыжы кудар, мөңгүн өөктер, сыргалар, чүскүк кылыр улуг назылыг шеверлерни чалап ап, өөреникчилер-биле дуржулгазын солчуп турарын, чурулга салбырында уругларның ыяш, даштан дүрзү-хевир чазаары чылдың-на экижип турарын, оларның делгелгелерин культура бажыңнарынга организастап турары эки деп демдеглээн.

Ук конференцияга ниитилелдиң көдээ Советтер-биле харылзаазы кошкак чамдык хайгаарал чок чоруктарны чиндии-биле шүгүмчүлээн. Чижээ, Даг-Ужунда шивээ көжээлериниң чамдыызын трактор-биле тура тырттырып каапкан. Алашка турган эр, херээжен ийи кижи-көжээни шагда-ла тура тырттып аппарган, кайнаар-даа аппарганы билдинмес. Бижиктиг-Хаяның моол, таңгыт бижиктерлиг тураскаалдыг, көрүштүг хаяларын шүүче, маскалыг хөй кижи келгеш, тура шапкылап аппарган. Эдегейге турган шивээ бажың ам шуут чидип бар чыдар, суурда В. И. Ленинге болгаш Совет Эвилелиниң маадыры Х. Н. Чүргүй-оолга тураскаалдарның аны боктуг, ону арыглап, хайгааравайн турар дээш, өске-даа четпестерни санал берген Сүүр-оол Монгуш, Римма Сарыглар болгаш өскелер-даа шыңгыы сайгарган.

Моон соңгаар КАИ чанында үш оруктуң белдири —төгерик шөлге районнуң көрүнчүү кылдыр тураскаал тургузарын чурукчу А. Ойдуп саналдаан. Ону конференцияның делегаттары изии-биле деткээн болгаш тураскаалдың эскизин кылырын ооң бодунга дааскаш, доктаалда киирген.

Конференцияга республиканың тураскаалдар камгалаар ниитилелиниң харыысалгалыг секретары Б. Б. Чюдюк болгаш районнуң удуртукчулары киришкен.

Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаарының бүгү-эвилел ниитилелиниң организациязынга он беш кижи составтыг кежигүннү соңгаан.

С. БЮРБЕ.

ХҮН АЙТЫРЫЫ: сагылга-чурум, азы бюро чүнү негээнил?

Районга эрткен профилактика чээрби хире хонук уламчылаан. Бо үениң дургузунда бүдүрүлгелерге, совхозтарга, организацияларга быжыглаттырган партия, совет, ажыл-агый органнарының, хөй-ниити организацияларының төлээлекчилери арагалаашкынны болгаш алкоголизмни үндезини-биле узуткаар, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаар, күш-ажылчы эвес орулга алыр, кем-херек үүлгедир, хоойлу-дүрүм үрээр чоруктарга удур демиселди күштелдирер болгаш культура албан черлериниң база спорт тудугларының ажыглалын экижидер талазы-биле партия болгаш чазактың доктаалдарын амыдыралга боттандырар дээш чүнү кылып турарын шүгүмчүлекчи ёзу-биле анализтеп көрген. Оон аңгыда идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылдың, ажылчы чоннарның амыдырал хандырылгазының байдалы-биле таныжкан.

Профилактиканың түңнелин СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бюрозунга чугаалашкан. Аңаа район төвүнге, совхозтарга профилактика эрттирип чораан бөлүктерниң удуртукчуларының информацияларын дыңнаан. Олар бүдүрүлгелерде, совхозтарда, организацияларда планныг онаалдаларның болгаш социалистиг хүлээлгелерниң күүселдезинден эгелээш, бүгү-ле ажыл-чорудулгазы-биле таныжып, четпестерни илереткеш, ооң үнүп турар чылдагааннарын тодаратканы, ону күүседирде чүнү кылырын дугуржуп чугаалашкан. Арагалаарынга сундулуг, ажыл кылыр хөөн чок, норма-чижектен ажыр малдыг, совхозтарга хөй өрелиг, корум-чуруму багай кижилер, уругларының өөредилге - кижизидилгезинче шоолуг кичээңгей салбас ада-иелер-биле беседалажып чугаалашкан. «Алдан-Маадыр» совхозка 40 кижи, Баян-Тала суурга 57, Сүт-Хөл суурга 16 кижи-биле беседаны кылган.

Сүт-Хөлдүң ажылчы чоннары районнуң девискээринге арага сатпас дугайында шиитпирни хүлээп алган, орта үндезилээш, ону районда боттандырып турар. Арага-дарының садарын хораан районга корум-чурум үрээр, кем-херек үүлгедир, оорлаар чоруктар кызырлыр ужурлуг. Херек кырында байдалдан алгаш көөрге, эрткен чылдың бо үезиниң деңнелинден кем-херек үүлгедири, оорлаар чорук өскен. Совхозтарга, суурларга чораан активтер ооң үнүп турар чылдагааннарын тодарадыр дээш ажылдарны чоруткан. Арагачыларга, хойтпак хайындырар, пиво белеткээр, корум-чуруму багай, оорлаарынга сундулуг кижилер-биле ажылды чер-черде суларатканы илерээн. Ынчангаш кайы-даа суурда хойтпак хайындырар, пиво белеткээр кижилер бар, оларны сагындырар, шуут соксадыр, түткаш торгаар талазы-биле дээштиг ажылды чорутпаан. Араганың кижиниң кадыынга хоразының, ооң ажыл-агыйга, өг-бүлеге, кижиге чедирер аар уржуктарының дугайында лекцияларны, беседаларны партия организациялары, эмнелге ажылдакчылары эвээш чоруткан. Араганы хорааны-биле хамык чүве эки болур дээр хөөн бар болуп турар. Ол шын эвес, арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демиселди кошкатпайн, а күштелдирер турган. Ооң уламындан Алдан-Маадыр, Сүт-Хөл, Ийме суурларда пиво белеткээр, өске черлерден арага сөөртүп эккээр, кадыкка хоралыг кайы-хамаан чок чүүлдер ижер чоруктар бар болуп турар.

Оорлар-биле демиселди кошкатканындан эрткен чылдың деңнелинден ол өскен, ынчангаш ажыл-агыйларга, хамаатыларга улуг когаралды чедирип турар. Байдал ындыг турда, райкүүском (даргазы Ч. Б. Монгуш), ооң иштики херектер килдизи (начальниги А. Е. Ондар) чогуур ажылды чорутпайн турарын бюрога демдеглээн.

Суур, коллектив бүрүзүнге профилактика доозулган соонда, ажылчы чоннарның хуралдарын эрттирген. Аңаа көдээниң ишчилери боттарының негелделерин, хомудалдарын илередип, саналдарын кииргеннер. Олар бирги ээлчегде арагалаашкынга болгаш алкоголизмге, кем-херек үүлгедир, оорлаар чорукка удур демисел сула чоруп турарын дүвүрээзин-биле айыткаш, эргиниң ол артынчылары-биле демиселди партия, совет, ажыл-агый органнары, хөй-ниити организациялары, ажылчы чон-биле бир демниг шыңгыы, доктаамал чорударының эргежок чугулазын негээннер. Ажылчы чоннарның бо айтырыгларже кичээңгейни салып турары таварылга эвес, чүге дээрге улус ажыл-агыйын хөгжүдеринге, ажылчы чонну төлептиг мөзү-шынарга кижизидеринге, кадыын быжыглаарынга ол четпестер, эрги чаңчылдар шаптыктап, моондактап турар. Ындыг болганда ону үндезини-биле эде тургузарын амыдырал боду негеп келген, аңаа дүүштүр ажылдаары, дээштиг хемчеглер алыры хүнүң чугула айтырыы болу берген.

Ажылчы чоннар амыдырал хандырылганың айтырыгларында четпестерге доктаап, ону экижидерин хамаарышкан коллективтеринден негээн. Районнуң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң (даргазы Б. Д. Ховалыг) адрезинге хөй санныг шүгүмчүлелдер, негелделер, саналдар бар болган. Магазиннерде үс, печенье, пряник, далган, уруглар хептери, школачыларның өөредилге, спорт дериг-херекселдери ховар, ооң санын, ону садарын көвүдедирин дилеп турза-даа, оларны мынчага чедир хандырбаан. Сүт-Хөл суурнуң чамдык кудумчуларында, Баян-Тала суурда радио чугаалаваанындан бээр элээн үр үе эрткен, ынчалза-даа ону эдериче районнуң харылзаа белдири сагыш салбаан. Район төвүнүң болгаш өске-даа суурларның чамдык чурттакчылары мынчага чедир одаар хөмүр-дажын сөөртүп албаан, ооң чылдагааны районнуң одалга черинде чүък машиназы чок болуп турарында. Ыраккы коданнарда малчыннарга солуннар, журналдар, чагаалар хожудап чедип турар. Пассажирлер аргыжылгазында четпестер база бар. Баян-Тала суурнуң чурттакчыларының Чадаана, Сүт-Хөл-биле аргыжары бергедээн. Чүге дээрге пассажирлер Иймеден автобуска долдур олуруп-каш келирге, олар сыңмайн баарлар. Ол ышкаш өске-даа амыдырал хандырылгазынга хамаарышкан четпестерни илереткен.

СЭКП райкому, райкүүском профилактика үезинде илереттинген четпестерни чайладырының хемчеглерин ажылдап кылган, ынчангаш ону боттандырар дээш ажылдап турар. Кол кичээңгейни арагалаашкынга болгаш алкоголизмге, кем-херек үүлгедир, сагылга-чурум үрээр, оорлаар чоруктарга удур чорударынче, ажылчы чоннарның чурттаарынга, ажылдаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче угландырган.

СЭКП обкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизи А. К. Канзай бюронуң ажылынга киржип, чүве чугаалааш, арагалаашкынга, алкоголизмге, кем-херек үүлгедир чоруктарга, оорларга удур эң-не шыңгыы демиселди чорударын чугулалап айыткан.

Т. ХЕРТЕК.

Таллинниң эң чараш чуртталга районнарының бирээзин — «Вяйке-Ыйсмяэни» эстон дылдан очулдурарга «Чечектелип турар бичии даг» дээн (чурукта). Ону долганган автомагистральды тудуп тургусказ, ында ниитиниң садыг төптери бар. Ол ынчаар кылганының ажыктыг талазы илдең, бүгү транспортту чуртталга тудугларының районундан ыраткан болгаш чурттакчылар орук аайы-биле магазиннерге, амыдырал хандырылга пунктуларынга, аптекага кирип болурлар.

Вяйке-Ыйсмяэниң архитекторларының бөлүүнге 1986 чылдың ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреаттарының аттарын тывыскан.

Ю. ВЕНДЕЛИННИҢ, В. РУДЬКОНУҢ фотозу.

СЭТА-ның фотохроникazы.

БӨМБҮРЗЕКТИҢ СУДАЛЫ

СОРУЛГАЛАР

НЬЮ-ЙОРК. СЭТА-ның корреспондентизи Вячеслав Чернышевтиң дамчытканы болза: КНО-нуң Кол Ассамблеязы тайбыңны болгаш улустар аразынга бот-боттарын билчирин быжыглаарының херээнге информацияның болгаш харылзаа талазы-биле делегейге чаа корум-чурумну тургузарынга делегей парлалгазының ролюн бедидеринче кыйгырган. Амгы эртип турар сессияга информация айтырыгларының талазы-биле хүлээп алган резолюцияда массалыг информацияның чепсектери политиктиг, экономиктиг, социал болгаш культура амыдыралынга бүгү кижилерниң дээштиг киржирин хандырар, кижиниң эргезин хүндүлээринге, бүгү күрүнелерниң аразында бот-боттарын билчир чорукту болгаш найыралды хөгжүдеринге арганы бээр ужурлуг.

Улустар болгаш күрүнелер аразынга харылзажырының ол чугула талазынга хөгжүп орар чурттарның хамаарылгалыг чоруун чок кылырының эргежок чугулазын, массалыг информация чепсектериниң хөгжүп орар чурттарның экономиктиг, социал болгаш культурлуг депшилгезин чедип алыр дээн күженишкиннеринге идепкейлиг киржириниң эргежок чугулазын база демдеглээн.

Делегей амыдыралының чугула болуушкуну — Каттышкан Нациялар Организациязының тургусканының 40 чыл оюнга тураскааткан резолюцияга социалистиг күрүнелерниң саналы-биле тургускан чырыдыышкын, эртем болгаш культура талазы-биле бүгү делегей организациязынга (ЮНЕСКО) КНО-нуң Кол Ассамблеязы ооң күженишкиннерин болгаш информацияның чөптүг корум-чурумун тургузарынга, информация империализмин чылча шаварынга ооң ролюн шиитпирлии-биле деткээн.

ДЕЛЕГАЦИЯНЫҢ АЯН-ЧОРУУ

БАМАКО. СЭТА-ның тускай корреспондентизи Сергей Баранчуктуң дамчытканы болза: Мали Республикада ССРЭ-ниң хүннери чедишкиннии-биле эртип турар. Малиниң хөй-ниитизи ССРЭ-ниң хөй националдыг өг-бүлезин төлээлеп турар Россия Федерациязының чедишкиннери-биле болгаш культура чаңчылдары-биле таныжып турар. Ол хүннерниң программазының янзы-бүрүзү: Куйбышев филармониязының артистериниң, Волганың улустуң ниити ырызының, Соңгу-осетин филармонияның концерттери, а ол ышкаш улус чогаадылгазының болгаш фотографиялар делгелгезин улуг сонуургалды болдуруп турар.

Малиге ССРЭ-ниң хүннерин эрттирери-биле кады ында даштыкы чурттар-биле найырал болгаш культурлуг харылзааларның совет ниитилелдериниң эвилелиниң (ССОД) делегациязы база чоруп турар. Делегация Катибугу хоорайга чорааш, ында көдээ ажыл-агыйның политехниктиг институдунга чораан. Мали улуска белек кылдыр ССРЭ-ниң тудуп бергени бо институтка муң-муң агрономнарны, мелиораторларны, инженерлерни, өске-даа тускай эртемниглерни белеткеп үндүрген. Олар амгы үеде чурттуң улус ажыл-агыйында чедишкиннии-биле ажылдап турар. Мали өөрү-биле кады институтта совет башкыларның улуг бөлүү база ажылдап турар.

Хамаарышпас чоруктуң баштайгы чылдарында Совет Эвилелиниң мали улус-биле найыралды тургузуп, акы-дуңмалышкы дузаламчыны көргүскенин ол кажан-даа утпас деп, делегацияның кежигүннеринге спорт, уран чүүл болгаш культура министерствозунуң департаментизиниң директору шейх Дамбеле чугаалаан.

КОМПАРТИЯНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

БУЭНОС-АЙРЕС. Чилиниң демократтыг күштеринге удур Пиночеттиң фашист ёзу-чуруму араатаныг чаа үүлгедиишкиннерни кылырынга белеткенип турар. Шак ындыг арга-биле бодунуң эрге-чагыргага келгенин мөңгежидер бодап турар. Бо хүннерде Сантьягода болгаш чурттуң өске-даа хоорайларында база оон дашкаар-даа нептередип турары Чилиниң Компартиязының чажыт медеглелинде ол дугайын чугаалап турар.

АКШ империализминиң айтышкынынга болгаш бодунуң коммунизмге удур хоочураан туружун удуртулга болдурбушаан, Компартияже болгаш Чилиниң чөөн үзелдиг күштеринче согуушкун кылыр, оппозицияның хүрээлеңинге сандарадыкчы чорукту киирер дээш диктатор бодунуң чажыт албан черлерин болгаш фашист идегеттерниң шеригжиткен дээрбечилерин мөөңнеп турар деп, ЧКП-ниң ТК-ның политкомиссиязының белеткеп кылганы документиде айтып турар.

Чили коммунистер диктатурага удур эрес-маадырлыг демиселди чорудуп турар деп, ЧКП-ниң медеглелинде демдеглээн. Оларның хөй кезии төрээн чуртун хостаары, демократияны болгаш депшилгени катап тургузаары дээш амы-тынын бергеннер.

Чилиниң Компартиязы чили улус-биле эп-сеткил каттыштырылгазының кампаниязын идепкейжидеринче делегейниң хөй-ниитизин кыйгырган.

(СЭТА).

ПАТРИОТТАРНЫҢ УДУРЛАНЫЫШКЫНЫ

БУЭНОС-АЙРЕС. Оппозицияның бөлүк көскү ажылдакчыларын кезедир дээн диктатураның планнарынга удур удурланыышкынның демдээ кылдыр декабрь 1-ден эгелеп аш чарлааның Чилиниң 600 хире политиктиг хоругдаттырганнары үргүлчүлеп турар. Олардан үш кижини — революсчу шимчээшкинниң чөөн үзелдиг төлээлекчилерин шериг трибуналы өлүрүп шаажылаар кылдыр шииткен. Ам-даа 16 кижини дээди хемчег-биле шиидер деп кыжанып турар.

Чилиниң улузу-биле эп-сеткил каттыштырылгазының национал комиссиязының Аргентинаның найысылалында тараткан медеглелинде патриоттарга удур планнап турар Пиночеттиң чалчаларының чаа үүлгедиишкиннеринге удур шиитпирлиг туржуурунче Латин Американың чурттарының чазактарынга, шажын, профэвилел, хөй-ниити организацияларынга кыйгырыын парлаан. Бүгү политиктиг хоругдаттырганнарны кандыг-даа саадаашкын чок хостаарын, оппозицияның төлээлекчилеринге удур өлүрүп шаажылаар дээн шииткелдерни солуурун ёзу-чуруму баштыңынга, Чилиниң шериг трибуналынга болгаш дээди судунга чоруткан чүүлүнде комиссия негээн деп ол документиде дыңнадып турар.

(СЭТА).

СТУДЕНТИЛЕР АЖЫЛ СОКСАТКАН

ТОКИО. «Аныяктарга өөренир эргени тыпсырын негеп тур бис!», «Биске шериг чарыгдалдары эвес, а өөредилге херек!». Токио университединиң студентилер хоорайжыгажынга ындыг бижиктерлиг туктар, транспарантылар көстүп келгилээн. Япон найысылалдың дээди өөредилге черлериниң сургуулдары ындыг кыйгырыглар-биле чыылган. Студентилерниң бот-башкарылга органнарының бүгү япон федерациязының кыйгырыы-биле олар келир чылдан эгелеп дээди өөредилге черлеринге өөредилге дээш төлевирни Японияның саңхөө министерствозунуң дыка бедидер дээн планнарынга удур ажыл соксадыышкынын эрттиргеннер.

Хоорайжыгашка болган митингиге студент баштыңнары, башкылар болгаш аныяктарның негелделерин деткип турар профэвилел болгаш демократтыг организацияларның төлээлекчилери чүве чугаалааннар. Консерваторларның чонга удур социал политиказын сойгалаар дээн чыскаалдың киржикчилери оон улаштыр Токионуң төп кудумчуларын таварып парламентиже углай чорупканнар.

Студентилерниң ажыл соксадыышкынныг чыскаалдары Киотога, Осакага, Нагояга болгаш Японияның өске-даа хөй-хөй хоорайларынга болгулаан. Сөөлгү беш чылда эң улуг чыскаалдарның бирээзинге барык-ла 70 муң кижи киришкен. Олар 20 хире япон университеттерни төлээлеп чорааннар.

(СЭТА).

БАЗА КАТАП ӨРТ ДУГАЙЫНДА

Сөөлгү үеде республикага-даа, ооң иштинде Кызыл хоорайга өрт айыылы өскүп, чурттакчыларга айыылды таварыштырып келгени чажыт эвес. Бо чылдың эрткен он айларында безин элээн хөй улуг-биче өрт болган, ооң түңнелинде күрүне 520 муң рубль каражага таварышкан. Ол-ла үе дургузунда чуртталга бажыңнарынга база өрт болгулаан.

Өрт айыылы кижилерниң амы-тынынга база когаралды чедирер. Бо чылын ол халаптан 5 кижи өлген, оларның ийизи чаштар болган. Ол чүден өскүп турарыл дээрзин сайгарып көөрге, кижилерниң харысалга чок чорууундан болуп турары илерээн. Чурттакчылар электрилиг чылыдылга херекселдерин шын эвес ажыглап, оттуг сууглары хайгаарал чок каап турарындан дыка хөй өрт өскээн. Ол ышкаш чаштар оруунга сереңги каарга олар оон-биле ойнап тургаш, өрт үндүрген фактылар база бар.

Бо чылдың сентябрьда Тыва автоорук эргелелиниң инженери В. Абрамованың бажыңынга өрт болган. Ол электри херекселдерин шын эвес ажыглаанындан өскээн. Щетинкин-Кравченко кудумчузунда чурттап турар А. Золотухина, Е. Базарова олар база электрилиг хөнектерни токка улап кааш каапканнар. Ооң түңнелинде электри удазыннарындан өрт үнген. Бажыңның дээвиири, ханалары хыпкан, чамдык эт-септи өрт «чиген».

А эзирик улустуң хайы-биле үнүп турар өрттериниң кайызын ол дээр. Бо чылдың сентябрь 22-ден 23-че дүне Кызылдың өртке удур килдизинге Майская кудумчузунда 26 дугаарлыг бажыңдан медээ келген. Өрт шериглери олче далажыпкан. «Времянка» дижир бичии бажыңга өскээн чалбыыш чанында бажыңче шилчээн болган. Бажыңның ээзи А. Щербаков дээрзи (ол Садыг министерствозунуң септелге-тудуг участогунда ажылдап турар) бодунуң таныжы С. Чертовских деп кижини времянкага хондуруп каан чүве-дир. Демгизи дыка эзирик болганындан тырткан таакпызын өжүрбейн октапкан, а оозу диван кырынга кээп дүшкен. Оон өрт эгелээн.

Оюн Күрседи кудумчузунда чурттап турар Г. Шоев дээрзи эзирип алгаш кожазы-биле аас былаашкан. Оон улам хорадаан Шоев кывар-чаар материал куткан фляганы кожазының огородунче киир октапкаш, өрттедипкен. Харын-даа өрт шериглери өй-шаанда кээп, айыылды чайлаткан. Ол үүлгедии дээш Шоев хоойлу мурнунга харыылаар.

Эзириктиң эндээзини-биле В. Голомазов, В. Берестянников олар база өрт өскүткеннер. Ооң түңнелинде Голомазов амызындан чарылган. Олар база таакпызын кайы-хамаан чок октаан болганнар.

А чаштарны хайгаарал чок кагганындан үнүп турар өрт база хөй, бо чылын ооң саны 200 четкен. Эң коргунчуг чүве чүл дээрге, ындыг өрттер чаштарның амы-тынын база ап турары болур. Чамдык ада-иелер чаштарны ээн бажыңга каап тура, оларны эки чагывас, өрттенип болур чүүлдерни чажырбас болгулаар. Кызыл районда «Тиилелге» совхозка үш харлыг бичии оолду база ынчаар ээн кагганындан ол сереңги тып алгаш, ону сарай иштинге аппарып алгаш, кыпсып эгелээн. Үнген өрттен ооң амызын камгалап ап шыдаваан.

Бай-Тайга районда «Кара-Хөл» совхозта бир өгге 4 харлыг оолду, 1 хар 7 айлыг кыс уругну ада-иези ээн каапкан чүве-дир. Чаштар база-ла сереңги-биле ойнап эгелээннер. Оон өг өрттенген, чүгле оолду камгалап алыр арга тывылган.

Хөй каът бажыңнарга өрт үнерге мырыңай дыка айыылдыг. Чүге дээрге аңаа дыка хөй кижи турар. Ындыг бажыңнарга өрт квартираларга ховар болза-даа, колдуунда подвалдарга өскүп эгелээр. Чүге дээрге олче кайы-хамаан чок улус кирер, аңаа арагалаар, хонар. Эрткен чылын Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунда 145, 95, 68, Ленин, 47, 41, 83, Щетинкин-Кравченко, 73, Магистральная, 26, 30 дугаарларлыг бажыңнарга өрт болгулаан. Бо бажыңнарның подвалдарында ыяш хааржактар, манзалар, бок хөй болуп, өрт өскүүрүнге идиг болган.

Харысалга чок чоруктан мал чеми база өрттенгилээн. Хуу-даа, күрүне-даа мал-маганынга белеткээн чем бо чылын база дыка хөй өрттенген. Ылаңгыя Бии-Хемниң «Саян», «Кызыл тараачын» совхозтарга, Таңдының Дүрген суурга ындыг өрттер болгулаан.

Өрттен чайлаарының бөдүүн аргалары хөй. Чүгле ону болдурбазының дүрүмнерин сагыыр херек.

П. КОНОВАЛОВ,
Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң өртке удур килдизиниң инженери.

БҮРЕН-ХЕМДЕН МЕДЭЭ

1985—1986 чылдың мал кыштаглаашкынының хүр эрттирир, малдың чаш төлүн чидириг чокка камгалап алыр дээш Каа-Хем районнуң ажыл-агыйларының аразында социалистиг чарышка «Бурунгаар» совхоз ортумаа-биле 100 баштан 83 хураганны ап, багай эвес көргүзүглүг деп демдеглеткен.

Малдың чаш төлүн ончаменди ажаап, доруктурары дээш социалистиг чарышка тиилекчи болган малчыннар бар. Совхозтуң эң ырак кыштаа Чеди-Паш деп черде хоочун кадарчы Норбу Белекович Монгуш төрүүр 100 хойдан 95 хураганны менди доруктургаш, чарышка тиилекчи болган. Тиилекчиге чемпионнуң кожаазын тывыскан, совхозтуң хүндүлел самбыразынга чуруун киирген. Коммунист, көдээ Советтиң депутады Мария Ивановна Намчал, Доора Баянович Ондарның өг-бүлези база эки түңнелдиг болганнар. Д. Б. Ондар профкомнуң шаңнааны путёвка-биле «Үш-Белдир» курортка дыштанып чораан.

Хойжулар С. С. Монгуш, Д. Д. Куулар, Д. О. Куулар олар тус-тузунда 84—90 хураганны, өшкү кадарчызы Д. Ш. Ондар төрүүр чүс баштан 100 анай менди доруктурганнар.

Бо чылын совхозтуң төрүүр хой, өшкүзү 13 коданда кыштап турар.

Н. ООРЖАК.

ХЫРНЫ ТОТСА-ДАА...

Суд залындан

Бо чылын алды айның он үезинде республиканың Иштики херектер министерствозунга Каа-Хем районнуң СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозунуң хойжузу А. Шыжааның коданындан 48 хойнуң читкениниң дугайында дыңнадыг келген. Ук херекти истеп тодарадырын министерствонуң байысаалга салбырының онза чугула херектер истээр улуг байысаакчызы милицияның капитаны В. С. Санчайга болгаш кеземче херээ истээр килдистиң улуг инспектору милицияның капитаны В. С. Сарыглаарга даасан. Хойлар читкен дээрден башка, оларның кажан, канчап чиде бергенин безин билдинмес. Ынчангаш истелгени чүүдең, канчаар эгелээриниң дугайында айтырыг истекчилерниң мурнунга тургустунуп келген.

Чаяан бооп, ол үеде министерствога база бир медээ келген; моон мурнунда оор херээ дээш ийи катап шииттирип чораан, истелге органнарындан дезип чоруп турган Семен Күжүгет дээрзи Чадаанага бир хамаатыга хөй хой садарын ораалдажып тургаш туттурган. Каа-Хем биле Чөөн-Хемчик аразы ырак-даа болза, амгы үениң техниказынга черниң кандыг ыраа турар, чүвени канчап билир деп бодал-биле ийи капитан Чадаанага келгеннер. Оларның каразы шынап-ла бадыткаттынган; удатпаанда ол улуг херектиң киржикчилери байысаакчыларның баарында олурганнар. Харын-даа оларның оон өске үүлгедиглери база илереттинген.

В. С. Санчай биле В. С. Сарыгларның ук херекти ындыг дүрген истеп, буруулугларны канчаар илереткенин маңаа биживес мен, оларның профессионалдыг чажыдынче ханылап кирген херээ-даа чок боор. Чүгле оларның аажок тывынгыр, чогаадыкчы ажылдаанын демдеглеп кааны черле артык эвес. Чаңгыс эвес удаа шииттирип чораан, истелге, кеземче херээнге «бажы каткан» кем-херек үүлгедикчилерин байысаары, оларның буруузун дөрт айтыры белен эвес-ле болган. Херектиң кол ужуру баштайгы хүннерден-не билдингир турган-даа болза, ону шуут ылап тодарадырынга, ооң соонда прокуратура, суд органнарынга киирерингe чедир дөрт ажыг ай эрткен.

Ол бүгү ажылдың түңнелинде бо чылдың ноябрь 17-де ук херек талазы-биле буруудаттырганнар Семен Күжүгет, Кашпыына Ховалыг, Кандыков Хүлер-оол, Семен Седип-оол, Владимир Хомушку, Алексей Сарыглар болгаш Алдын-оол Ховалыг олар судка киргеннер. Херектиң улуу, буруудаттырганнарның, когарааннарның, херечилерниң хөй болганы-биле ол беш хонук үргүлчүлээн. Херек шынап-ла улуг — аңаа хамаарыжыр 6 оор чорукту суд сайгарып көрген.

Ол кем-херек үүлгедиишкиннериниң шуптузунуң идепкейлиг киржикчизи, чамдыктарынга оорларны удуртуп-башкарып турган кижи — Семен Күжүгет. Ооң үүлгеткени, суд залынга сайгарып көрген херектерни кысказы-биле бижиир болза мындыг:

1984 чылдың апрель 7—8 хүннери. С. Күжүгет Таңды районнуң Кочетово суурунуң девискээринде Могай деп черден 5 инекти оорлааш туттурган. Оон хол үжүүнге тургаш, истелге органнарындан дезип, чаштынып чоруп турган.

1985 чылдың чазы. С. Күжүгет Борис Ондар дээрзи-биле баш удур сүлчээлежип дугурушкаш, Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозтуң сүт-бараан фермазындан 10 инекти оорлаан.

Ол-ла чылдың алды ай. С. Күжүгет Каа-Хем районнуң Копту-Аксы суурунуң чурттакчызы Владимир Хомушкунуң дузазы-биле бир аскырны оорлаан.

Бо чылдың июль 4—6 хүннери. С. Күжүгет, К. Ховалыг, С. Седип-оол, А. Ховалыг бо чүүлдүң эгезинде айыткан үүлгедигни кылганнар.

Ооң соонда чаңгыс-ла хонук эрткенде К. Хүлер-оол Беков Ооржак дээрзи-биле кады Сүт-Хөл районнуң девискээринде Өлен деп черден 12 баш мыйыстыг бода малды оорлаан. Оорлаткан малды чажыржып, бузуржурунга С. Күжүгет идепкейлиг киришкен.

Үш-ле хонук эрткенде С. Күжүгет, Б. Ооржак, К. Ховалыг, А. Сарыглар Таңды районнуң «Коммунизмниң херели» совхозундан 28 баш ирт оорлаан.

Үүлгедиг бүрүзүнүң кыска тайылбырының «оорлаан» деп сөс-биле дооступ турарын номчукчулар эскерген чадавас. Бир-ле хамаатының өстүрүп-азырап алган, кадарып-кадагалап орган малын аңаа-ла сүрүп аппарып, бодунга шиңгээдип аар деп чүвени бо кижиге даап бодаары безин берге. Бети дээрге ол малын оорлаткан кижилерниң шүүделин, когаралын, а оор туттуруп аарга, ооң бодунуң амыдырал - чурттаалгазынга кайы хире доктар-моондак туруп кээрин бодап кээрге безин кандыг-дыр. Ооң кадында кайы-даа талада чаш ажы-төл бар, оларның муңгаралын, харын-даа ыы-сыызын кым дыңнаарыл? А оорлар ону кажан-даа бодавас, оларга кол-ла чүве — хойнуң-ле алыры, хойнуң-ле чиири. Бөрү чеже-даа хырны тотса, караа тотпас дижир, үстүнде адыы үнгеннери аңаа канчап черле дөмейлештирип болбас деп?

Күрүнениң, хамаатыларның ынча хөй малын олар канчап ындыг белен оорлап ап турганыл деп айтырыг боду-ла маңаа тургустунуп келир. Аңаа кадарчыларның боттарының ажылга ээ-харысалга чогун айтыр апаар. Чижээлээрге, Каа-Хем районнуң СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхоздан оорлаашкынны көөрге мындыг. Оорларның баштыңы С. Күжүгет коданче кирип, ону эргий кезип кылаштап турда, ээрип кээр ыт безин чок болганын ол боду безин кайгаанын судка дыңнаткан. Ол аңаа ыңай-бээр кылаштап, кудуктан сүт безин ижип ап чоруп турда, хойжу Өткек-оол Монгуш чүнү-даа билбээн мен деп өчээн. Ооң кадында оорлар кажаа дооразындан ийи манзаны тура кагааш, хөй хойну сүрүп аппарганын билзе-даа, ээлчег халап келген улуг кадарчы Александр Шыжаага безин дыңнатпаан. Ооң ужурунда херектиң истелгези аажок саадап эгелээн. Азы Таңдыга читкен 28 ирт дугайында херекти база көрүптээли. Мында баштайгызындан өскерлир чүве — ыттар, олар аажок ээрип турган. А кадарчы Дунгар-оол Оюн бажыңындан безин үнмээн. «Октуг боолуг эвес мен, канчап үнер мен? Ажыы-биле чугаалаарга, корткан кижи-дир мен ийин»— деп, ооң судка өчүү бо. Сүт-Хөлдүң Өлендең оорлаткан бода мал база-ла кандыг-даа кадат, хайгаарал чок черге оъттап чораан. Өске-даа херектерниң байдалы колдуунда мындыг. Оорлар ышкаш ыят чок, дүржок кижилерге магалыг таарымчалыг байдалдар ышкажыл.

Үстүнде айыттынган чүүлдерден база бир айтырыг тургустунуп келир. Оорлар ындыг амыр-шөлээн ыңай-бээр халдып турар машиналарны кайыын алганыл? Чөөн-Хемчик районнуң «Большевик» совхозта мал хүлээп алыр чериниң эргелекчизи турган Алексей Сарыгларның, районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң чолаачызы Алдын-оол Ховалыгның боттарынга быжыглаан машиналарын ындыг кара туразында ажыглааннары ол. Ол дээрге ук черлерде машина-транспорттуң хайгааралының кончуг куду деңнелде турарын көскү херечилеп турар.

Маңаа истелге органнарының база чедир ажылдавайн турганын демдеглээр апаар. Чижээлээрге, С. Күжүгет Могайдан беш инек оорлааш туттурган, херектиң ужуру билдингир турда-ла, улус депутаттарының Таңды райкүүскомунуң иштики херектер килдизи ону хоругдалга тутпайн, хол үжүүнге салып чорудупкан. А ол ону ажыглап, дезип чоруткаш, бо хөй үүлгедиглерни организастап чоруткан. С. Күжүгеттиң Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозундан кады инек оорлааны Борис Ондарны база-ла хол үжүүнге салыпкан. А ол ам база-ла дезип, оорланып чоруп турар. Бир эвес оларны өй-шаанда ниитилелден аңгылап, чогуур хемчегни онааган турган болза, бо херектер болбайн-даа барып болур турганы чадавас.

Ооң-биле кады дыка хөй кижилер оор херектерге каксы-даа болза киржип, ол дугайында кончуг эки билип турза-даа, ону чогуур органнарга дыңнатпайн, меңээ-ле дегбезе ажырбас дээн бодал-биле олуруп турганының чижектери кайы хөй. Оорлаан малды, ооң эъдин сөөртүжүп турган Чадаана АТБ-зиниң чолаачызы С. Монгуш, «Чыраа-Бажы» совхозтуң чолаачызы С. Монгуш, Чадааның чурттакчызы У. Ооржак болгаш өскелерни-даа аңаа хамаарыштыр адап болур.

Ынчангаш суд бо чүүлдерге хамаарыштыр чаңгыс эвес тускай шиитпирлерни үндүрген. Ниитизи-биле бо херекке хамаарыштыр түңнелди «Оорнуң оруу муңгаш» деп чоннуң мерген чугаазының кол утказы-биле үндүрзе ажырбас. Оорлар үүлгедиглери дээш долузу-биле харыылап, чогуур шииткел-хемчегге онаашкан. Шынап-ла кандыг-даа үүлгедиг кажан-бир илерен кээр, оорлар чоннуң мурнунга харыылаар апаар. Бо шынны утпаза чогуур.

Н САЛЧАК.

ШКОЛАГА БЕЛЕК

Чоокта чаа чүве. Бистиң Хөндергей ортумак школазынга Кызылдан посылка келген. Сонуургаарывыс-даа кончуг. Чыый салгаш, шарып каан номнарның даштында дедир чорудар адрезинде «Монгуш Кенин-Лопсан» деп бижип каапын башкылар дораан-на эскергеннер. Чаңгыс чер чурттуг чогаалчызы төрээн суурунуң школазынче номнарын белек кылдыр чорутканы ол ышкажыл.

Чогаалчы бодунуң бижээн чогаалдарының дээжилерин школа коллективинче белек кылдыр чоруткан. Чазыптарывыска, ном санында уругларны сургап, чагып турар ханы утказыг, кижи номчааш кандыг-ла бир чүүлдү хандыр бодалай бээр, кижизидикчи утказыг сөстерни бижээн, ооң бодунуң адын салган. Ол номнарны школа музейинге кадагалаар деп шиитпирледивис. Номнар эң эки белек, олар школага эң эки белек кылдыр артар.

Чаагай үлегер-чижекке уругларны кижизидерден артык чүү турар. Чаңгыс чер чурттуг чогаалчызының белекке чоруткан номнарын уруглар онза сонуургал-биле көрүп, оларны камныг эдилеп, өөренир, номчуурун күзеп турарлар. Өске-даа ат-сураглыг, билдингир, хоочун кижилер-биле харылзааны тудуп, школа музейинге материалдарны чыыр болгаш оларны кижизидилге ажылынга чогумчалыг ажыглаар болза эки-дир деп түңнелге келдивис.

Бодунуң чогаалдарының номнарын белекке берип чорутканы дээш чогаалчыга улуу-биле өөрүп четтирдивис. Чогаадыкчы ажылынга чедиишкиннерлиг болурун аңаа күзедивис.

О. ДҮЛҮШ.

Чөөн-Хемчик район.

С. ТОКА, Тываның улустуң чогаалчызы.

ЭҢ БАШТАЙ ТАНЫШКАНЫМ МОСКВАЧЫ

Александр Пальмбах-биле 1925 чылдың күзүнүнде өске он тыва оолдар-биле кады КУТВ-ка өөренир дээш чедип келгеш, танышкан мен.

Ортумактан бедик дурт-сынныг, эрин салдыг, шөйбексимээр куу арынныг, чиңге дорт думчуктуг, эрги кур-биле куржанган эргижирей берген гимнастеркалыг, хөлчок улуг солдат идиктер болгаш картуз бөрт кеткен аныяк кижи бисти уткуп алды.

— Менди, эштер— дээш сөстерни бодувустуң төрээн дылывыска дыңнап кагдывыс. «Тывадан бо хире ыракка төрээн чугааны бе?» деп, мээң номчуктум кайгаар боор.

Ийе, ол шынап-ла ындыг болган.

— Экии, экии, экии!!! — дижип, ол кижиге шупту деңге харыыладывыс. Оолдарның арыннарында хүлүмзүрүг көстүп келди. Кажан «оттуг тергеге» олурупкаш, шимээн-даваштыг Москваның кудумчулары-биле халдып турувуста, кижи бүрүзүнүң арнынга иллең көстүп турган коргуушкун болгаш кайгаашкын та кайнаар чиде хона берген ол ыйнаан.

— Силерниң араңардан кым орустап чугаалап шыдаарыл, мээң оон ыңай билир тыва сөзүм чок — деп, таныывазывыс кижи чугаалады.

— Соян Мөңге биле мен бичии орустаар улус бис, артканнары силерниң тывалап чугаалап турарыңардан-даа эвээшти билирлер!

Ол каттыргаш чугаалады:

— Мени кандыг чугаакыр кижи дээрил, ол ийи сөстү эрги номнардан арай деп тып алдым ышкажыл. Че, ам ажыл-херээвис дугайын чугаалажып кирээлиңер. Мээң фамилиямны Пальмбах Александр Адольфович дээр, силерге орус дыл өөредир мен, бодум силерден тыва дылды база өөренир мен. Чөпшээрежир силер бе?

— Силерге душканывыска дыка өөрүп тур бис, бот-боттарывыстан өөренир-дир бис ийин — деп өөрүмнүң мурнундан харыыладым.

— Бо орус кижи чүнү чугаалап тур, биске очулдуруп бербейн ооң-биле чүнүң дугайын чугаалажып тур сен?— деп, эштерим чүк-чүктен мээң кырымда-ла келдилер.

Очулдуруп бээримге, ооң биске дуза көргүзер дээнинге олар хөлчок өөрээннер.

Пальмбах бистиң чурттаар черивисти көргүскеш, даарта чүнү кылырын чагааш, чоруптарының мурнунда «до свидания» деп сөстү тывалап канчаар чугаалаарын айтырды.

— Менди-чаагай!— деп харыыладым.

— Менди-чаагай! — дээш, бистиң эң баштай танышканывыс москвачы чоруй барды. Бис дораан-на чааскаанзырап, чаңчыкпаанывыс байдалды билдивис.

Бистиң Москвага келгенивистиң ийиги хүнү «санитар хүнү» болган, ону организастаарынга Александр Пальмбах онза идепкейлиг киришкен. Комендант Мария Ивановна, бистиң ийи дугаарында танышканывыс москвачы, хепти бергеш, чунар-бажыңга чедиргеш, ооң ажылдакчызынга холдан холче хүлээдип берген.

Бисти хоорай кыдыында чайгы чуртталга черинге тургузуп каан. Александр Пальмбах үргүлчү бистиң-биле кады турган, чанывыска чурттап, чаңгыс столовояга чемненип, бистиң-биле кады «Дуня, дуня, дуня, я, комсомолочка моя....» деп ырлагылаар-даа турган. Ол бот-тывынгыр уран чүүлдүң киржикчизи болуп литература бөлгүмүн удуртуп, солун кежээлерин организастап, студентилер коммуназында четпестерни, чамдык чалгаапайларны сойгалаан чидиг сатириктиг кожамыктарны чогаадып турган.

Чөөн чүктүң революсчу кадрларын белеткээринге Александр Пальмбах эң-не идепкейлиг киржип турганын көргүзер дээш бо бүгүнүң дугайын чугаалап олур мен. КУТВ-ка, ооң тывалар, моолдар, корейлер, японнар, кыдаттар, вьетнамнар өөренип турган тускай секторунга 13 чыл дургузунда ажылдап келгеш, Пальмбах орус дылды болгаш литератураны башкылап, бистерге өөредилге номнарын чогаадып кылып турган.

Тываларга орус дыл өөрениириниң бөлгүмүн тургускан, мени ооң даргазынга соңгааннар. Ону бистиң баштайгы таныжывыс Александр Пальмбах башкылап турган. Ол биске үжүглелдер, кыдырааштар, карандаштар, демир-үжүктер үлеп берген. Орус дылдың шагы келген. Ол бодунуң өөреникчилерин шуутла чайгы эстрада «театрының» ажык верандазынга чыып алган. Бо таварылгада ол ак брезент идиктерлиг, ак толстовкалыг, бора картузтуг болду.

— Экии, эштер!

— Экии, экии, башкы!— деп, бут кырынга тура бир деңге харыыладывыс.

— Олуруңар, эштер! Орус дыл кичээлин эгелээлиңер. Шупту улус олуттарында-дыр бе чугаалап көрүңерем, дарга?

— Ийе, шупту—деп харыыладым.

— Ат, фамилияларыңар адап көрүңерем.

— Мөңге, Шылаа, Кашпык, Барылга, Шагдыр-Сүрүң... деп, кижи бүрүзүнче айытпышаан, санап эгеледим.

— Кижилерниң адын, адазының адын, фамилиязын шын билип алырымда эки кылдыр даңзыдан тургузуп бээр силер бе?

— Даңзы чок. Бис бижип билбес бис. Ооң кадында тываларда, орустарның ышкаш, үш каът аттыг болур чаңчыл чок— деп аңаа тайылбырладым.

— Билдингир-дир. Ам дээрезинде чок-даа болза, чүгле даңзы тургузуп билир эвес, харын-даа бүдүн чүүлдерни, номнарны бижиптер эртем-билиглиг кижилер бар апаар. Че, кичээлдеп, орус дылды өөренип эгелээлиңер!

— Бис белен бис, шупту кижилер олуттарында, башкы!

Бис орус алфавиттиң бирги үжүүн кыдырааштарывыска бижип алдывыс. Ол бистерниң кижи бүрүзүнүң кыдыраажынга үжүктү ыяап-ла бижиткеш, хынааш, эткеш, ооң соонда самбырага база бижиткен...

Ол чайын орус үжүктерин он хонук дургузунда дүрген өөренип эрткеш, удаваанда бичиилеп бижип болгаш номчуп турар кылдыр өөренип алган бис, дорт чугаалаарга, эге «академия» дооскаңывыс ол. Чамдык оолдарга, ылаңгыя назыны улгады берген Шылаа, Кашпык сугларга орус үжүк-бижикти өөренири элээн берге болган. Александр башкы чугаалап-даа, имнеп-даа, бүгү-ле аргаларны ажыглап турган.

Ол «инек» деп билигни өөредир дээн болза, ону бижииринден аңгыда инекти самбырага чураан, салаазы-биле мыйысты хевирлей көргүзүп, харын-даа инеккилештир эдерин безин шенеп турган. Дыңнакчыларга ол хөлчок тааржыр. Кичээлдер хөглүг эртер чүве, бис боттарывыстың төрээн аалдарывысты сактыр турдувус. Башкы «авай» деп сөстү бижиирин, номчуурун өөредир дээнде, холунга портфельди алгаш, чайгап, ырлагылаар турган... «Мама» деп орус сөстү тывалап «авай» дээрин шупту билир турган бис. Кажан ол бисти санга өөредип тургаш, салааларын базып санавышаан, сөс бүрүзүн кызып-кызып тода кылдыр сөглээр турган. Бис чаңгыс үн-биле катаптап турдувус.

Бистерге, 1925 чылдың «чаа келген москвачыларынга», Александр Пальмбах чаңгыс неделя хире үеде-ле биске эң чоок, бисти эң эки билир кижи апарган. Ынчангаш ол кандыг-бир чылдагаандан бистиниге келбейн барган болза, бистер чалгаарап, бот-боттарывыстан: «башкы кайыл», «эң баштай танышканывыс москвачы канчап барган?» деп айтыржыр турдувус.

1925—1929 чылдарда КУТВ-ка Пальмбах ышкаш, ажыл-үүлезин бистиң кажан-кезээде утпазывыс башкылар, кижизидикчилер, партия ажылдакчылары хөй турган. Леонид Покровский (КУТВ-туң проректору), Софья Базанова, Хамид Сейфулин, Евгений Лебедев, Борис Шумяцкий (ректор), Вера Дубровина болгаш өскелер-даа бисти эртем-билигге өөредип каар дээш дыка улуг күштү, энергияны үндүргеннер. Ынчалзажок Александр Пальмбах бистиң аңаа өөренип турганывыс 4 чылдың дургузунда шуптувуска эң чоок эш, башкы, өңнүк болуп келген.

(Чогаалдар чыындызының үшкү томундан).

БҮДҮҮЗҮНДЕ

Культура, амыдырал

1947 чыл. Бистиң чуртувус Ада-чурттуң Улуг дайынының бузундуларындан канчаар-даа дажок улуг бергедээшкиннер-биле үнүп, бодунуң ажыл-агыйын катап тургузуп турган. Интеллигенция бодунуң чонунга шыдаар-ла шаа-биле дузалашкан. «Политика болгаш эртем талазы-биле билиглер нептередир Бүгү-эвилел ниитилелин тургузарын саналдап тур бис. Боттарының чонунга кезээде бараан болуп, оон чогаадыкчы күштүг боттарынга немеп ап келген совет эртемниң, культураның бүгү-ле ажылдакчылары бистиң эгелээшкиннивисти изиг-биле деткиир болгаш чүүлдүгзүнер дээрзинге бүзүредивис». Сураглыг бөлүк эртемденнерниң, чогаалчыларның, культура ажылдакчыларының ындыг кыйгырыы парлалгага үнген. Оларның аразында — академик Сергей Вавилов, чурукчу Митрофан Греков, шүлүкчү Николай Тихонов олар бар.

Чаа ниитилел 1947 чылдың июльда тургустунган. Ооң сорулгазы — эртемниң болгаш техниканың эң сөөлгү чедиишкиннерин амыдыралга дүргени-биле нептередири, улус ажыл-агыйынга «ажылдаары». Ооң-биле кады чоннуң эртем-билииниң, культуразының деңнелин бедидеринге идепкейлиг киржири.

Информация болгаш билиглер солуннар, журналдар, радио, кино болгаш өске-даа оруктар дамчыштыр кижилерге чедип турганы билдингир болбайн аан. Ынчалзажок кижиниң кижилер-биле чоок харылзажылгазын чүү-даа солуп шыдавас. А чогум-на ындыг харылзажылганы кол сорулгазы кылдыр чаа ниитилел бодунуң мурнунга салган.

Кижилерге чаа билиглерни чедирер дээш он-он, чүс-чүс эки турачы лекторлар заводтарже болгаш фабрикаларже, колхозтар болгаш совхозтар клубтарынче аъттанып чоруп, олар кижилер-биле чоок ужуражып, оларның мурнунга лекция, беседа кылып чорул турганнар. Лектор — радио эвес болгай, аңаа хөй-хөй айтырыглар салдынар, айтырыгларга олар билир шаа-биле харыылап турганнар. Лектор-биле маргыжып-даа болур, ынчангаш тайылбыр, беседа — Бүгү-эвилелдиң «Билиг» ниитилелиниң ажылының кол хевири болу берген.

Ам чылда 27 миллион лекцияны номчуп турар бис. Лекцияларга тайылбырлаттынып кирбейн турар эртемде, техникада, политикада болгаш культурада ындыг адыр чок. Бүдүрүлгелер, албан болгаш өөредилге черлери бистерже дилег чорудар, бистер оларже лекция номчууру-биле чогуур специалисти чорудуп турар бис. Бистер кижилерниң чүгле профессионал билиглерин бедидерин эвес, а оларның ниити билиин калбартырын, бүгү талазы-биле оларның сайзыраарынга дузалаарын оралдажып турар бис дээрзин демдеглеп каайн.

«Билиг» ниитилелинде дуржулгалыг лекторлар шилиттинген. Ооң составында ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының 200 ажыг академиктери болгаш профессорлар, 20 муң ажыг докторлар болгаш профессорлар, 120 муң хире эртем ажылдакчылары, дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлериниң, школаларның башкылары, инженерлер, экономистер, агрономнар, культура ажылдакчылары кирип турар. «Билиг» ниитилелиң Ленинчи болгаш Нобель шаңналдарының лауреаты академик Николай Басов удуртуп турар.

Ниитилелде коллективтиг кежигүннер база бар: оларга эртем-техниктиг болгаш эртем ниитилелдери, а ол ышкаш чогаадыкчы эвилелдер хамааржыр. Биргээр чугаалаарга, ниитилелдиң интеллектуалдыг потенциалы улуг: үш миллион ажыг кежигүн бар.

Ниитилелдиң ажыл чорудар девискээриниң хемчээли карак четпес — бүгү чурт. Эвилелдешкен болгаш автономнуг бүгү-ле республикаларда, хоорай база район бүрүзүнде «Билиг» ниитилелиниң салбыры бар. Фабрикаларда болгаш заводтарда, колхозтарда болгаш совхозтарда эге организациялар ажылдап турар. Ниитилел доктаамал ажылдаар лекторийлерни, улусчу университеттерни база организастап турар. Улусчу 40 муң ажыг университетте 11 миллион хире дыңнакчы өөренип турар.

«Билиг» ниитилелиниң Төп лекторийи кичээнгейни хаара тудуп турар, ол Москвада Политехниктиг музейниң аудиторияларында туруп турар. Ооң-биле кады ниитилелче Политехниктиг музей боду болгаш Политехниктиг төп библиотека база хамааржып турар. Ук библиотека —чурттуң эң улуг библиотекаларының бирээзи.

Ниитилел «Знание» деп ном үндүрер черлиг. Ол ном үндүрер черниң «Наука и жизнь», «Знание — сила», «Наука и религия», «Международная жизнь» деп эртем-нептерелдиг журналдары бистиң чуртта калбаа-биле билдингир. «Знание» ном үндүрер черниң «Педагогика и психология», «Этика», «Искусство» «Математика, кибернетика», «Космонавтика, астрономия», «Медицина» деп бөлүк үндүрүлгелерин номчукчулар кончуг эки билир. Чүгле ол үндүрүлгелерниң ниити тиражы 30 миллион экземпляр болуп турар.

Николай ГОЛОВКО,
Бүгү-эвилелдиң «Билиг» ниитилелиниң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы.

(ПМА).

БОДУ ЧЕДИП КЕЛГЕНИ ОЛ БЕ?

Сөзү А. ХОВАЛЫГНЫЫ. Аялгазы А. ОНДАРНЫЫ.

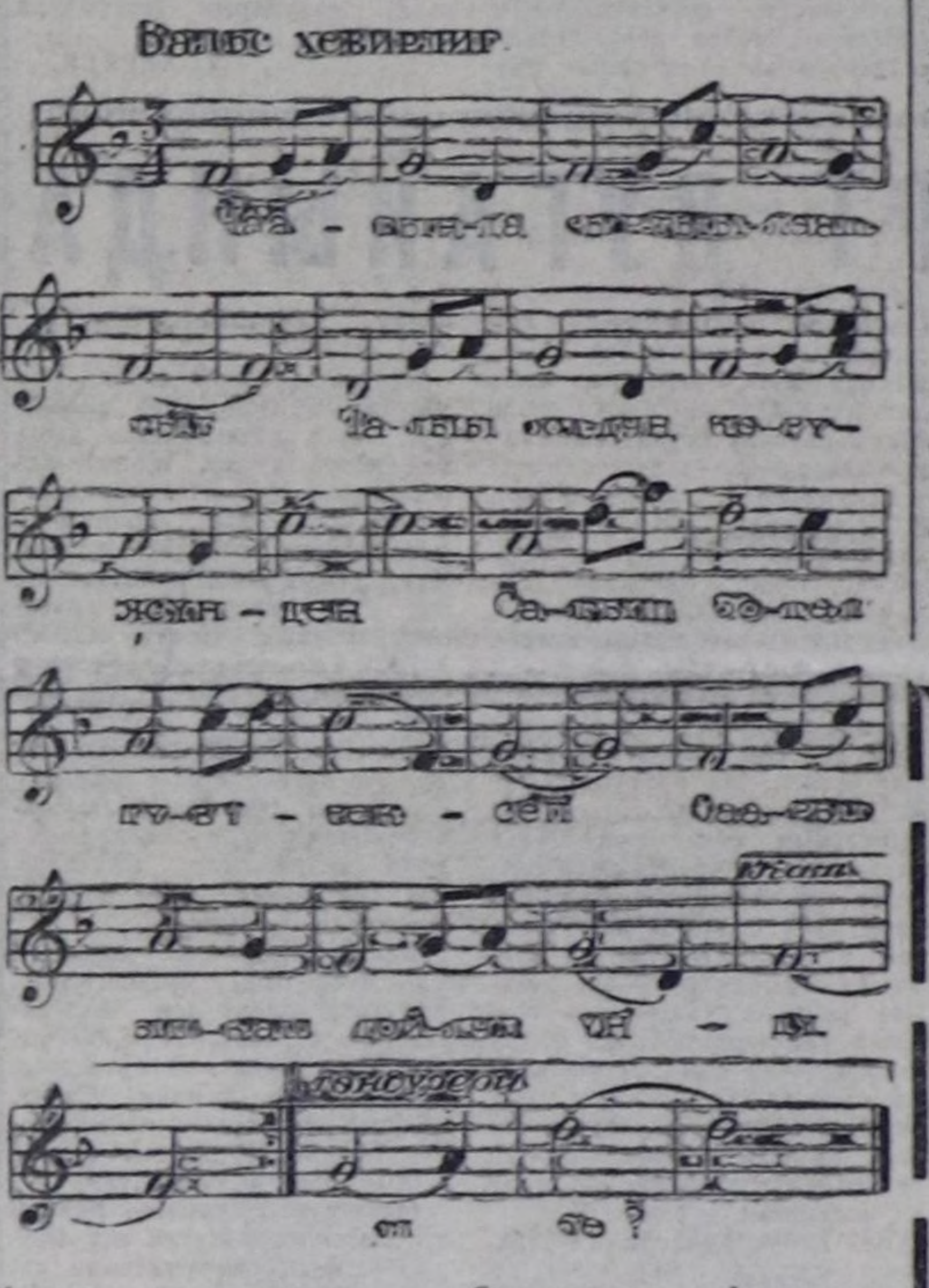

Чаагында сыртылааштыг
Чалыы оолдуң көрүжүнден
Сагыш-бодал дүвүрексеп,
Саарыг ышкаш дойлуп үнду.

Удур көргеш хүлүмзүрдү,
Угулзалар херли берди.

Сеткил-чүрээм кыймыш диди,
Челээш тыртып чайнай берди.

Азы частың халыыны бе?
Амыдырал шуурганы бе?
Бойдус шаңнаан ынакшылдың
Боду чедип келгени ол бе?

МАНАП-ЛА ТУРАР БИС

Эргим редакция! Мээң бо айтырыглыг чагаамны өске-даа улус сонуургап турар чадавас боор. Республикавыс ам дөртен ажыг чылдарда Совет Эвилелиниң хөй национальдыг улуг өг-бүлезиниң составында сайзырап, хөгжүп орар. Культуравыс база хирези-биле сайзырап, бурунгаарлаан. Кино уран чүүлүн алыр болза, бисте чаңгыс-даа орта кино чок. Ийет, кинону тургузарынга хөй материалдыг болгаш акша-хөреңги чарыгдалы үнери билдингир, ону кылыры, сценарийин бижиири берге болбайн канчаар. Моон мурнунда С. Токаның «Араттың сөзүнге-даа» кино тургузарын дыңнаан болгай бис. Манап-ла орар, сураг.

«Ак-көк хемниң кижилери» деп кино алдан чылдар үезинде республиканың киноэкраннарынга шыварандайнып үне каапкаш, соксай берген, амгы үениң аныяк-өскени ону билбес. Улуг улус харын ону шала-була көрген. Ынча хөй чарыгдалды үндүрүп тургаш кылган ол кинонуң чарыгдалы дуглаттынганы чөгенчиг-ле боор.

Ам ол кинодан чүгле сактыышкыннар арткан. «Мергенниң ырын» харын улус утпаан. Ол кинонуң четпес чүүлдериниң дугайын ынчаарда «Шынга» улус бижип турган чүве. Ам сагынмайн-дыр мен. Ол кинону ам эткеш, аныяк-өскенге катап көргүзер болза кандыг ирги?

С. МОНГУШ,
экономист.

Чөөн-Хемчик район

Редактор В. С. ШАРАВИН.

ХЕП ЧОК ЧАНАР БЕ?

Кызылдың № 2 төп чунар-бажыңынга кире бердим. Бирле училищениң сургуулу оол доңгайып алган ыглап, муңгарап олур.

— Канчап бардың, оол? — деп айтырдым.

— Чунуп алгаш, үнүп кээримге, «джинсы» чүвүрүм чогул, акый, оорлап аппарган. Эжим оолдан чүвүр чагыттым.

Идик-хеп кадарып, талон хүлээп ап олурар кижи:

— Бодунуң-на өөрү аппарды ыйнаан. Оолдар черле ындыг-дыр, чүдээ кончуг, оорлажыр. Ам канчаар, эжи чүвүр тып экээр ыйнаан — деп дүш-даа чок чугааланып олурду.

Сөөлүнде дыңнаарымга, оол төледир дугайында чаргы-чаалы-даа үндүрбейн, хевээр ыт чок барган дээр. Идик-хевин чидирген улус негелде-хомудал кылбас боорга, ындыг чүве ийикпе, ол төп чунар-бажың ажылчыннарының амга чедир ээ-харысалга чогу дам барган. База чоокта чаа бир таварылга көрдүм. Кыжын тонну болгаш бөрттү азар чери аңгы, ында тонну, бөрттү хүлээп алгаш, номер берип турар тускай кижи бар. Чунуп алгаш, бир оол номерин тон азар кижиже сунган. Оозу маңнап чоруткаш, «аскан черинде чок-тур» — деп арыбажы кыза берген келген. «Бичии када өскээр чордум, канчап барганы ол ирги?» — деп мындыг.

— Дашты дүктүг чаа, кара тон чүве?—дээш, оолдуң муңгарааны-даа кончуг.

Чунгаш үнүп келген бир ашак:

— Демин чаа кел чыдырымда, ийи оол кара тон борбайтыр дүрүп тудуп алгаш Мугур кудумчузунче углай бар чытты, черле харын каразыдым— деп мындыг.

Доң кыжын ындыг улуг когаралга таварышкан оол муңгарап олуруп кагды. База олла чунар-бажыңга бир ажылдакчы идиктерин чидирген. Ээ-харысалга чок чоруктуң ужун хоорайның төп чунар-бажыңынга кижилер ынчаар каражалап турар-дыр. Чунар-бажыңнаан кижилер идик-хеп чок чанар деп чүве моон соңгаар аңаа турбас ужурлуг.

ХАЙЫРААН ЧУНАР-БАЖЫҢ

Хоорайның амыдырал-хандырылга чери каш чыл мурнунда эде тургустунуушкунну эгелээн. Чаа чунар-бажың тудуп алгаш, шаг-шаандан бээр бүдүн хоорайны хандырып турган даш чунар-бажыңны уваза үстүрер деп шиитпирлээн. Үрээри белен, тургузары берге дижир болгай. Бо таварылгада, ол даш чунар-бажыңны он-он тонна шойлар-биле буза үстүрерге-даа, шимчеш дивээн. Ол хайыраан даш чунар-бажың маадырлыг шиивээ боон эңгее берген турар.

Чаа чунар-бажыңга хары угда хөй кижи кирип шыдавас. Аңаа чунар кижи-ле хөй. Эрги чунар-бажың база ажылдап турган болза, ындыг сыңмарлажыышкын турбас ийик деп чон хомудаар-дыр. Ол дээрге эде эвес, үрей тургузуушкун-дур. Эх, хайыраан чунар-бажың!

К. ЭКЕР-ООЛ.

Кызыл хоорай.

ХҮНҮН БОДААРГА...

Эргим Мергелдей! Кижиниң амыдыралынга элдептиг чүүлдер база тургулаар чүве-дир. Ол чүл дээрге, ажылдап каан акшазын кижиге чедир төлевези. Ындыг чөптүг эвес чоруктуң уржуундан демир-үжүк сегирип ап, хомудалымны силерже бижиир ужурга таварыштым.

Херектиң ужуру мындыг. Бо чылын «Шамбалыг» совхозтуң ажылчыннарының хуу малын кадарып турдум. Ону Шамбалыг кодээ Советиниң күүскомунуң даргазы А. Монгуштуң, совхоз директору П. Кара-Салдың даалгазын ёзугаар кадарган мен. Кодээ Совет күүскомунга керээни-даа чардывыс, аңаа хуу инектер ээлери баш санынга онааштыр айда каш акша төлээрин-даа айыткан, а бир эвес мен чидирер болзумза каш акша төлээримин-даа бижээн. Шынапла, харысалга улуг: улуг инек чидирер болза, 500 рубль, а молдурга — 300 рубль кылдыр доктааткан.

Эрткен чылын инек кадарган кижилерниң чүге катап ажылдавайн барганын ылавылаан мен. Совхозтуң чамдык ажылчыннары ак сеткилдиг эвес чоруун көргүзүп, кадарганы инек дээш төлевирин бербээн боорга, ынавайн барган болган. Ол бүгүнү база чугаалажып, ам катаптавас дижип турдувус. «Бербес улус турар болза, боттарывыс негеп бээр бис» — деп, даргаларым заш кынган чүве.

Майдан бээр кадарып эгелээн мен. Баштайгы айларда хуу малды кадарганының хөлезинин эки төлеп турган, төлевес кижилер барык чок. Ол акшаны күүском дамчыштыр, тыртар ужурлуг үндүрүүн төлеп тургаш, чурум ёзугаар алган бис.

Чаңгыс баш-даа оксунмадывыс. Ынчалза-даа чайны өттүр харысалганы билип, бар шаавыс-биле кадардывыс.

А күзүн, октябрьда кадарганы дээш санаашкын үезинде бергелээшкинге таварыштывыс. Чамдык улус бербестээш турупкан. Янзы-бүрү чылдагааннар чугаалаар, чамдыкта эки-бак сөстер-даа эдер. Ынчангаш ажыы-биле чугаалаарга октябрьда ажылдааш акшамны чедир албадым. Эккеп берип көөрүн дилеп, чарлал-даа азып турдум, сураг ийин. А аазап турган даргаларым база ыдыы читкен, бот-боттарынче чууй кагжып туруп берген.

Ижээн кадартып алгаш акшазын бербээн кижилерниң аттарын биживедим. Олар мону номчааш бодап кээр-ле ыйнаан. Бо чылын мени «ыттан эрттирип» кааптар болза, келир чылын канчаар деп бодап турарыл? Хуу инек кадарар хүлээлге меңээ база онаажыр болгай. Чаңгыс хүнүн бодаарга таарчыр бе? Ынчангаш бо чагааны хомудаан сеткилимден совхоз директору, кодээ Совет күүскомунуң даргазы кандыг-бир хемчег алыр боор дээн идегел-биле бижидим.

А. ООРЖАК.

ТВ

ДЕКАБРЬ 15-те
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — «Үе». 8.50 — «Аян-чорукчулар клуву». 9.50 — Н. Носовтуң маадырлары экранда. Мультфильм. — Билбеспей Хүн хоорайында». 8-ки сериязы —«База катап кадың». 9-ку сериязы — «Зоопаркта дүвүрээзин», 10-гу сериязы — «Илбичи катап чедип келген». 10.45 — 10.50 — Медээлер. 14.30 — Медээлер. 14.50 — «Кижи болгаш бойдус». Док. фильмнер. «Арыг». «Хөлге болган чорук». 15.35 — Өөреникчилер концерт залында. 16.25 — Авамның школазы. 16.55 — «Харылаңар, горнистер!». 17.25 — Агроүлетпүр: бөгүн болгаш даарта. Каспий чанының девискээрин шиңгээдириниң айтырыглары. 17.55 — «Орус куда дугайында сактыышкыннар». «Русская песня» ансамбльдың киржилгези-биле музыкалыг дамчыдылга. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.00 — Гандболга делегей чемпионады. Херээженнер. Түңнел. Голландиядан дамчыдылга. 19.30 — М. Равель. Квартет. 20.00 — «Чаңгыс кабинеттен ийи үзел». Автор — Ф. Бурлацкий. Телешиилиниң баштайгы көргүзүү. 21.00 — «Үе». 21.30 — «Хере туруптаалыңар». Эстрада концерти. 23.05 — «Мастерге айтырыг». Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.15 — 23.40 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 —Телефильм. 8.35; 9.35— Төөгү. 8 класс. АКШ-ка болган хамааты дайыны. 9.05 — Орус чугаа. 10.05 — КПТУ сургуулдарынга. Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. Алгоритмниг дылдың чаа тургузуглары. 10.35; 11.40 — В. Маяковский. Поэма: «Владимир Ильич Ленин». 10 класс. 11.05 — «Бир чогаадыышкынның салым-чолу». Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.10 —Экран — башкыга. Ботаника. 5 класс. Бүрүнүң ужур-дузазы. 12.30 — Төөгү. 10 класс. Великобритания. 13.00 — Музыка канчаар төрүттүнерил. Д. Б. Кабалевскийниң чугаазы. 14.15 — Алдын волка. Пушкинниң шүлүктери. 1-ги дамчыдылга. 15.05—15.10 — Медээлер. 18.00—Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уругларга фильм. 18.55 — «Школа реформазы—боттаныышкында». Уругларның хостуг үезин шын организастаары. 19.15 — Телемедээлер. 19.25 — «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Партийжи комитет болгаш эде тургустунуушкун». «Бригада керээзи: айтырыглар болгаш дилээшкиннер». Дыштаныр хүн. Кызылчыларны чүнүң-биле ол өөрткен база муңгаратканыл? 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». «Топтыжка». Мультфильм. 20.15 — Делегейниң улустарының чогаадыкчы ажылы. 21.00 — «Үе». 21.30 —23.00 — «Ыяштар улуг турар шагда». Уран-чечен фильм.

КИНО

ДЕКАБРЬ 14-те

«НАЙЫРАЛ»: **«Мультсборник № 1»** 11.20, **«Зинг-Зинуля»** 9.30, **«Хорошо сидим»** 13.10, 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Вечера на хуторе близ Диканьки»** 12.00, **«Обвиняется свадьба»** 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Зеленые цепочки»** 10.00, **«Конец операции «Резидент»** (1, 2 сериязы) 11.40, 14.30, 17.20, 20.10 шактарда.

АГААР

Республикага бичии булуттаар, чагбас. Барыын чүк углаңныышкынныг хаттың күжү секундада 5—10 метр. Агаарның температуразы дүне 32—37, хүндүс 24—29 градус соок.

Кызылга бичии булуттаар, чагбас. Агаарның температуразы дүне 35—37, хүндүс 22—24 градус соок.

ШЫН Редакцияның адрези:

667000. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 3, Телефоннары: редакторнуң 2-24-83, редакторнуң оралакчыларының 2-35-24, 2-23-54, харысалгалыг секретарының 2-23-35, секретариаттың 2-23-35, партийжи амыдырал болгаш үлетпүр килдистериниң 2-31-75, пропаганда болгаш совет тургузуг килдистериниң 2-37-13, чагаа килдизиниң 2-41-27, информация килдизиниң 2-20-60, культура килдизиниң 2-23-54; көдээ ажыл-агый килдизиниң 2-21-47, корректорларының 2-27-41, бухгалтериязының 2-12-45, солун келбейн барганда 2-32-75 телефонче долгаар.

Солун неделяда 6 катап үнер.

Чагыг № 3418.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

ТС—08087.